

'ישיבה' רמתיבתא

Author(s): גפני י'

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 44 (תשל"ד), חוברת א - ב, pp. 12-37

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70060403>

Accessed: 26/11/2011 11:52

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

'ישיבה' ו'מתיבתא'

מאת ישעיהו גפני

מטרתנו במאמר זה לברר את המושגים 'ישיבה' ו'מתיבתא' על שימושיהם השונים בספרות חז"ל. כפי שיתברר להלן, חל שינוי בשימוש במושגים אלה בין תקופת התנאים לתקופת האמוראים, ושמא אף בתקופת האמוראים גופה. במרכז ענייננו יהיה הבירור כיצד אמוראי בבל – בשמם, או בצורה אנונימית בבבלי – הבינו את המונח 'ישיבה' אף כשזה מופיע במסורות תנאיים, וכמו־כן כיצד הם משתמשים במונחים 'ישיבה' ו'מתיבתא' בדיוניהם הם. ברי לכל כי בתקופת הגאונים כבר נתפסו מונחים אלה כמציינים את מוסדותיה המרכזיים של יהדות בבל, לצד ראשות הגולה. בתיאורים ובתפיסה הכללית בתקופת הגאונים עולה תמונה של מוסד קבע הצמוד לעיר מסוימת, מוסד בעל מבנה קבוע ומוגדר, אשר לו מסורת ארוכה של לימוד תורה לפי מתכונת קבועה; לימוד המקיף ציבור תלמידים מסוים, ולעתים קבועות ומזומנות אף את הקהל הרחב. לפי תפיסה זו השייכת כאמור לתקופת הגאונים, הישיבה מהווה מוסד קבע וראשיה מתחלפים. מרכיבים אלה – הישיבה כמוסד, הצמדתה לעיר מסוימת, ועמידתו של חכם בראשה – מוצאים את ביטויים כאשר נדרשו סופרים וגאונים מתקופת הגאונים לשאלת ראשיתה של הישיבה. כך, למשל, בפתיחה לסיפור רבי נתן בן יצחק הבבלי:

בתחילה בימי רב שהיה סוף תנאים ותחלת אמוראין לא היתה עדין ישיבה בבבל... ולאחר שנפטר רב עשו ישיבה בבבל על דרך ארץ ישראל, והיא ישיבת סורא, ומלך בה רב הונא מ' שנה והוא היה ראשון לכל מי שהיה ראש ישיבה בבבל. ואח"כ מלך אחריו רב חסדא, ונמשכה מלכותו י' שנים.¹

אף רב שרירא גאון מבחין בין לימוד תורה בתקופה קדומה בבבל ('הוון מרבצין הכא אוריתא', אגרת רש"ג נו"צ, עמ' 73) לבין הלימוד אחר הופעתם של ראשי ישיבות: 'ועד דאפטר רבי בראשי גלואתא הוון נהיגין בבבל ולא בראשי מתיבתא'², ורק מתקופת

1 נויבאור, סדר החכמים וקורות הימים, חלק שני, אוקספורד תרנ"ג, עמ' 77. על משמעות המונח 'מלך' נעיר בהרחבה להלן.

2 אגרת רב שרירא גאון, מהדורת ב"מ לוין, חיפה תרפ"א עמ' 74; מדבריו שם נראה שרש"ג רואה בישיבה לא רק 'אקדמיה' ללימוד תורה, אלא גם גוף בעל סמכויות של מוסד שיפוטי

האמוראים 'הויין להון לרב ושמואל תרתין מתיבתא'³. וכבר בראשית המאה התשיעית⁴ כותב פרקוי בן באבוי כי:

לפיכך קבע הקב"ה שתי ישיבות לישראל שהוגין בתורה יומם ולילה ומתקבצים שתי פעמים בשנה באדר ובאלול... ואותן ב' ישיבות לא ראו לא שבי ולא שמד (ולא שלל) ולא שלט בהן לא יון ולא אדום, והוציאן הקב"ה י"ב שנה קודם חורבן הבית בתורתן ובתלמודן⁵.

וקרובים לדברים אלה מה שהובא בשם רב צמח גאון בתשובה על ענין אלדד הדני:

מפני שעיקר החכמים והנביאים לבבל גלו והם יסדו את התורה וקבעו ישיבה בנהר פרת מימי יהויכין מלך יהודה ועד היום הזה, והם היו שלשלת החכמה והנבואה, ומהם תורה לכל העם יוצאת⁶.

ובכן מעל לכל החילוקים בספרות הגאונים על תאריך ראשית הישיבה בבבל (וציינו כאן רק כמה קטעים בולטים), המשותף לכולם הגו השימוש במושג 'ישיבה' ומקבילתו הארמית 'מתיבתא' כציון למוסד קבוע, במקום מסוים ובהנהגת ראש, כאשר העיסוק העיקרי שבו הוא לימוד תורה ובצדו הוראה לכלל ישראל בדבר הלכה, ופירוש דברי תורה שבכתב ושבע"פ⁷.

ומחוקק, וזה 'לא הוה אית להון, דהוון אמרין דהא מילתא אמר בה רחמנא למהוה במקום אשר יבחר ה'.

3 שם, עמ' 81.

4 ראה: ש' שפיגל, 'לפרשת הפולמוס של פירקוי בן באבוי', ספר היובל לכבוד צבי וולפסון, חלק עברי, 'ירושלים תשכ"ה' עמ' רנט, הקובע את כתיבת האיגרת של פירקוי לחכמי קירואן לשנת 812.

5 תנחומא נח ג; ב"מ לוין, 'משרידי הגניזה', תרביץ, ב (תרצ"א) עמ' 395. על 'שתי ישיבות' או 'ישיבה' בבבל חוזר פרקוי בן באבוי כמה פעמים, ראה למשל בגנזי שכתר חלק ב' עמ' 563 'ולא שכחו תורה שבעל פה ולא הלכה למעשה שתי ישיבות מימות עולם ועד עכשיו'. והשווה דבריו שפרסם ב"מ לוין בתרביץ ב (תרצ"א) עמ' 396 'ואין גאולה באה תחלה אלא לישיבה דבבל'. והדברים קרובים לנאמר בקטע מהבריטיש מוזיאום Or. B.M. 5554 D שפרסם א' מרמרשטיין, הסוקר, שנה רביעית בודפשט תרצ"א—תרצ"ז, עמ' 135: '... של תורה שנתחזקה לה בירושלים מחשמונאים ואילך עד שעת חרבן מכאן ואילך "ברח דודי דומה לך לצבי" וג' "על הרי בשמים" אלו שתי הישיבות שריחן נודף מסוף העולם ועד סופו... וללמדך שנסתלקה לה שכינה מירושלים ושרתה לה בבבל'.

6 א' עפשטיין, אלדד הדני, פרעסבורג תרנ"א, עמ' 8 (וכן: כתבי אברהם עפשטיין, א, ירושלים תשי"ז, עמ' מ, והערה 22 שם, עמ' מט). למקורות דומים ראה הערתו של אפסוביצר, Unter-suchungen zur Gaonäischen Literatur, HUCA, viii-ix, (1931-2), p. 416, n. 123.

7 נקודה שנייה, לא פחות חשובה, המשתמעת מקטעים אלה, הגה תפיסתם של גאוני בבל שייכותיהם — סורא ופומבדיתא — מהוות המשך ישיר למוסדות הקיימים לפחות מימיהם של אמוראים בני המאה השלישית, אם לא הרבה לפני זה. על יסוד תפיסה זו מבקשים חוקרים ללמוד מתיאוריהם של הגאונים אף על המבנה של הישיבה האמוראית. כך, למשל, כותב ש' אסף כי 'בכלל, יש להגיד שהסדרים שהיו נהוגים בישיבות בבל עוד בסופה של תקופת

ואכן, משמעות זו אף נקלטה ברוב המילונים התלמודיים, בבואם להגדיר 'ישיבה' ו'מתיבתא' בספרות חז"ל (ללא הבחנה בין תקופות). אשר ל'ישיבה', לוי⁸ נותן הגדרה שנייה (לאחר: der Gelehrtsitz in der Akademie (das Sitzen, der Sitz) ובהמשך שם: Wie es scheint entstand der Ausdruck ישיבה für Akademie, ebenso wie für das Oberhaupt in der Akademie ראש ישיבה. ואילו יאסטרוב⁹ נותן מגוון של הגדרות: scholar's session, council, academy, court. המצב דומה באשר ל'מתיבתא'. לוי (כרך ג, עמ' 296) נותן: Akademie, Schule, Gelehrtsitz ואילו יאסטרוב:¹⁰ school, academy, council.

להלן נראה כי מפרשי התלמוד אף פירשו בדרך זו את רוב המקומות בהם נזכרו 'ישיבה' או 'מתיבתא', וברות דומה כתבו רוב חוקרי דברי ימי ישראל על הישיבות בבבל באקדמיות הקיימות שם מן המאה השלישית.¹¹

אף מסקנותינו אינן רחוקות מתפיסה זו, ואולם שלא כחלק מן החוקרים לא תהיה נקודת-המוצא שלנו ספרות הגאונים, אלא נבקש לעמוד על משמעות 'ישיבה' ו'מתיבתא' מתוך דבריהם של חז"ל עצמם, וביותר, כאמור, נבקש להבהיר כיצד חכמי בבל משתמשים במושגים הללו או מפרשים אותם. דומה כי רק בדרך זו נוכל להימנע מן ההשלכה אחורנית ומהגררות אחרי פירושים אנאכרוניסטיים.¹² רק במהלך הדיון, עם הצגת האיווכורים לסוגיהם עתידה להתבהר המשמעות המלאה של מוסדות אלה.

הגאונים, מוצאם מראשית תקופת האמוראים, ומעטים הם לפי הערך השנויים שחלו בהם במשך הזמן הארוך הזה' (תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשט"ו, עמ' מד). מתוך עבודתנו יתברר כי קביעה זו אינה גטולת-יסוד, ובהחלט אין לראות בכל תיאורי הגאונים על תקופת התלמוד אנכרוניזם (ראה להלן, הע' 12). אך מאידך גיסא חלו שינויים במבנה הישיבה, הרכבה ותפקידה, ועליהם נעמוד אי"ה במקום אחר. חשובה לא פחות המתודה הרצויה לבדיקת השמרנות או ההתפתחות בקרב ישיבות בבל. על-פי הקביעה שציטטנו כאן, ביקשו חוקרים לשרטט קווים לישיבה האמוראית כאשר נקודת המוצא היתה ספרות הגאונים. במאמר זה ננקוט דרך שונה, כפי שיתברר להלן.

8 ערך: 'ישיבה' Wörterbuch, ii, p. 271

9 ספר מלים, א, עמ' 600; ראה גם ערוך השלם, ד, עמ' קסז.

10 כרך ב' עמ' 861; ואולם גם יאסטרוב וגם לוי הבחינו ש'מתיבתא' יכולה להופיע גם כחומר הנלמד בישיבה (שניהם הסתמכו בעיקר על ב"ק קי"ז ע"א: מתיבתא דיומא), ולכן לוי מוסיף: the proceedings at col-den... in der Akademie gehaltenen Vortrag lege, subject of discussion. במושג זה טיפל א"ש רונטל, 'למילון התלמודי', תרבי"ן, מ (תשל"א), עמ' 193 ואילך ואת מסקנותיו נציע להלן בבירור מושג ה'מתיבתא'.

11 החומר סוכם בקצרה על-ידי D. Goodblatt, *Rabbinic Instruction in Sassanian Babylonia*, Leiden 1975, pp. 45-51. ואולם לרשימת שבעה-עשר החוקרים שציין (ודחה, לדעתו) שם גודבלט, ראוי להוסיף את מי שקדם לכולם, ואשר חלק מדבריו — שנכתבו לפני קרוב ל-130 שנה — עדיין בעלי-ערך. כוונתי ל-J. Fürst, *Kultur und Literaturgeschichte der Juden in Asien*, Leipzig 1849; (reprint: 1970) לעניין שמות הישיבה ראה שם, עמ' 63-67 והערה 124.

12 בחרנו להרחיב בדיון זה לא רק מפאת חשיבות העניין להבהרת מושג הישיבה, אלא גם לאור דברים שנכתבו לאחרונה על מהות הישיבה בתקופת האמוראים, ואף על השימוש במושגים

ה'ישיבה' בבן-סירא

רבים העירו כי 'ישיבה' נזכרת עוד לפני ספרות חז"ל בנוסח העברי של בן-סירא:

'תשמח נפשי בישיבתי

ולא תבושו בשירתי'¹³

קשה לדעת למה כוונתו. סמנד (עמ' 95) תרגם: 'an meinem Hörerkreis' ובפירושו (עמ' 510) הציע: 'an meiner Hörschaft, meinem Auditorium'. הוא אף מציין לפסוק כג שם:

'פנו אלי סכלים

ולינו בבית מדרשי'¹⁴

גם סגל מציע משהו מעולם הלימוד: 'בלקח החכמה שאני מלמד בשעה שאני יושב, כי החכם היה יושב ודורש'. אך הוא מוסיף פירוש שני: 'בישיבה ובבית מדרש שלי' (על-פי משנה אבות פ"ב — 'מרבבה ישיבה', אך ראה דברינו להלן).

'ישיבה' ו'מתיבתא' בפיהם של חז"ל. כוונתי בעיקר למחקרו של ד' גודבלט (ראה הערה קודמת). לא אתייחס כאן לדחייתו מכל וכל את המימונתן של מסורות הגאונים בכל הנוגע לתקופות קודמות להם (ראה סיכום דבריו שם, עמ' 35 ואילך, ומסקנתו: 'The prior issue then, is whether or not the Geonic materials preserve reliable information about Amoraic times. Prima facie I think it highly unlikely that they do' (אחר נבקש לדחות קביעה זו). לדעתנו בחר גודבלט בדרך הנכונה, בכך שביקש לעמוד על טיבן של 'ישיבה' ו'מתיבתא' מתוך ספרות חז"ל עצמה, אלא שעל מסקנותיו באנו לחלוק. לדעתו: (א) The Amora'im of Babylonia did not call their schools or academic institutions by the name 'yeshiva' (p. 75); (ב) The Babylonian Amora'im did not call their schools 'metivata' (p. 91). וכדי שלא תטעה לחשוב שהיו מוסדות כאלה בתקופת האמוראים, אלא שנקראו בשמות אחרים, מוסיף גודבלט את מסקנתו העיקרית: 'The yeshivot/metivata known from the Geonic era did not exist in the Amoraic period' (p. 92) ואשר למושגים 'ישיבה' ו'מתיבתא', עמל גודבלט להוכיח שעניינם אצל חז"ל תמיד אחת משתיים: (1) בית-דין; (2) study session. אך בשום אופן לא 'אקדמיה' או גוף ממוסד כלשהו.

ייתכן, גם אנו ערים לעובדה שלא היתה כנראה חלוקה מוחלטת — לא בארץ-ישראל ולא בבבל — בין המוסד המרכזי ללימוד, בית-המדרש הגדול, לבין בית-הדין הגדול, שבארץ-ישראל נקרא סנהדרין. אולם, בה במידה ברור כי הישיבה הבבלית שמצינו בתקופת הגאונים, עם כל רצונה להידימות לסנהדרין הקדומה, התפתחה בכל-זאת מבחינה מוסדית בצורה המיוחדת לה. ברצוננו להראות שכבר אמוראי בבל רואים ב'ישיבה' את המיוחד הזה, ושאינו אנו רשאים לדבר על 'ישיבות' כופים או 'מוסדות' — במובן הרחב של המלה — כבר בתקופת התלמוד.

13 פרק נא, 29, מהדורת ר' סמנד, ברלין, 1906 עמ' 62; מהדורת סגל, 'ירושלים תשל"ב, עמ' שנה; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, 'ירושלים תשל"ג עמ' 67.

14 ראה: סגל שם, עמ' שסב, המעיר כי זוהי הפעם הראשונה שמוצאים בספרות את השם 'בית-מדרש'. על מקום זה העיר כבר בכר, ערכי מדרש (תרגום או"ר) עמ' 71.

ואולם כפי שציינו סמנד וסגל, אין כל אחידות בגירסאות. הנוסח הסורי גורס 'בשבותי', ויש שביקשו לקרוא 'בשיבת' = בזקנתי¹⁵; ואילו בנוסח היווני: *ἐν τῷ ἑλέει αὐτοῦ* כלומר: בישועתו¹⁶. סגל מעדיף את הנוסח העברי, שממנו לדעתו שיבשו הסורי והיווני, אך נעיר כי ייתכן גם שיבוש בכיוון הפוך, מ'שיבת' ל'ישיבת', דבר שאמנם אירע באחד המדרשים¹⁷.

קשה להכריע בנדון, אך לענייננו חשובות הרבה יותר הופעותיה של 'ישיבה' בספרות התנאים.

'ישיבה' במשנה

במשנה מצויה 'ישיבה' רק בארבעה מקומות הקשורים לענייננו¹⁸. בשלושה מהם צורת האזכור זהה ('ביום שהושיבו את רבי אלעזר בן עזריה בישיבה'), ועל משמעות הצירוף 'להושיב בישיבה' נעיר להלן. המקום הרביעי הנו המשנה אבות ב ז : הוא (הלל) היה אומר: מרבה בשר מרבה רמה...

מרבה תורה מרבה חיים

מרבה ישיבה מרבה חכמה.

נראה שיש כאן קשר לפעולה כלשהי של לימוד, אך ודאי אין לפרש את הביטוי כמכוון לאקדמיה. שימוש דומה מצינו בשני מקומות בבבלי, תענית ז ע"ב ונדה ע ע"ב, ובשניהם 'ירבה בישיבה' נראה יותר כפעולה מומלצת למבקשי חכמה¹⁹.

ואולם אין כל בטחון בגירסת הדפוסים עיקר, ויש להרהר אם היתה פיסקה זו מעיקר המשנה. בכ"י קופמן ובכ"י פארמא (דה רוססי 138) אין 'מרבה ישיבה מרבה חכמה' כלל,

15 ראה: מהדורת שכטר וטיילור, קמברידג' 1899, עמ' 68; קריאה זו מתאימה למה שנמצא שם בפסוקים הקודמים: (27, 28) 'ראו בעיניכם כי קטן הייתי'. רבים שמעו לימודי בנערויותי. מפסוק אחרון זה העוסק בלימוד, מבקש קליין ביודאיקה הגרמני, א, ערך: 'Akademien' (עמ' 1171) להכריע לטובת הנוסח העברי — 'ישיבת'.

16 ש"ק מירסקי, 'לראשית הישיבה ומהותה', חורב, ה (תרצ"ט) עמ' 133 והערה 2 מכריע כיווני, ללא הוכחה מספקת.

17 ראה: קוהלת רבה א ח: אף אני הייתי סבור ואומר אפשר שיש ביות הללו טעות הן בדברים בטלים הללו. ברור שצ"ל כאן: שיות (השווה במקבילה בע"ז טז ע"ב: זקן שכמותך יעסוק בדברים בטלים הללו), ראה: תוספת ראשונים, ח"ב, עמ' 227, וכן Lieberman, *Roman Legal Institutions*, JQR, XXXV, (1944-5), p. 20, n. 129 שכתב (עמ' 370): 'אל תהי קורא איש שיבה אלא איש ישיבה'.

18 אבות פ"ב מ"ז; ידיים פ"ג מ"ה; זבחים פ"א מ"ג = ידיים פ"ד מ"ב; אבות פ"ג מ"י ('ישיבת בתי כנסיות של עמי הארץ') אינו עניין לכאן.

19 בתענית ז ע"ב—ח ע"א: 'ריש לקיש אמר אם ראתי תלמיד שלמודו (ברוב הנוסחאות: שתלמודו) קשה עליו כבדול (באה"ת: קוהה עליו, ראה דק"ס, ומלטר עמ' 24) ... מאי תקנתיה: ירבה בישיבה'. ובנדה ע ע"ב: 'מה יעשה אדם ויחכם? אמר להם: ירבה בישיבה וימעט בסחורה'.

ובמלאכת שלמה העיר כי 'ר' יהוסף ז"ל... מחק ממלות מרבה ישיבה עד מלות מרבה שלום, וכתב ברוב הספרים ל"ג זה, וי"ס דגרסי מרבה חכמה מרבה ישיבה. אף הרשב"ץ ב'מגן אבות' העיר כי 'אלו השלשה, שהם "ישיבה" ו"עצה" ו"צדקה" אינם במשניות דווקא-ניות, ואכן, גם בשלושה קטעי גניזה²⁰ חסרה הפיסקה, ואילו בארבעה קטעים אחרים²¹ הסדר הפוך, כ"ש ספרים' שציין במלאכת שלמה, וכנוסח הפוך זה גם בכ"י קמברידג' (מהד' לו)²². נוסף עוד כי באבות דרבי נתן גו"א פל"א (שכטר לד, א), גם כן חסרה הפיסקה שלנו, וקרוב להניח שלא היתה פיסקה זו במשנה המקורית²³.

אשר לשלושת המשניות האחרות בהן מופיעה 'ישיבה' — בעיה זו סבוכה יותר. עלינו לברר מה משמעות הצירוף 'להושיב בישיבה' במקורות ארץ-ישראליים. ובאותו הקשר עלינו לברר גם צירופים אחרים עם הפועל 'להושיב': 'להושיב תחילה', 'להושיב בראש', ואף 'להושיב' או 'לישיב' ללא צירוף. רק דרך בדיקה זו נוכל לעמוד על משמעות המונח 'ישיבה' בלשון ארץ-ישראל.

נעיר תחילה כי מעשה ה'ישיבה' בלשון חז"ל קודם פעמים רבות לשתי פעולות: לימוד ודרשה ברבים²⁴, או מעשה של פסיקה. לשם דוגמה: 'ירד רבן גמליאל מן החמור ונתעטף וישב והתיר לו נדרו' (בבלי ערובין סד ב; נדרים עז ב); 'מיד ירד ריב"ז מעל החמור ונתעטף וישב על האבן תחת הזית' (ועסק עם ר"א בן ערך במעשה מרכבה, בבלי חגיגה יד ב); ונכנס (ר' טרפון) וישב בבית המדרש ודרש כל היום כולו (בבלי ערובין מה א); ואף רבן גמליאל 'יושב ודורש ור' יהושע עומד על רגליו' (בבלי ברכות כז ב) והרבה כיוצ"ב²⁵. גם בירושלמי בכמה מקומות 'אמש הייתי יושב ושונה' ('ירוש' נדרים פ"ח מ ע"ד [אבל 'יושב' אינו במקבילה 'ירוש' תענית פ"ה סו ע"א] 'ירוש' גיטין פ"ד מה ע"ד ועוד). גם בית-הדין כגוף יושב: 'בית דין ישבו וקבעו אחת בזמנה' (בבלי סנהדרין יב א); 'ישבו רבותנו ובדקו על השמן' (בבלי עבודה זרה לו א), ועוד. ואף הקב"ה 'יושב וקושר כתרים לאותיות' (בבלי מנחות כט ב), ו'יושב וכותב ארך אפיים' (בבלי סנהדרין קיא א).

20 JTS ENA 908, 11; T-S NS 329, 324 ובקטע גניזה, אוסף לנינגרד-אנטונין מס' 311.
21 JTS ENA 2762, 7, 6; JTS ENA 2754, 1 לנינגרד-אנטונין 223; לנינגרד-אנטונין 38; ואילו בכמה קטעים אחרים שבדקתי הנוסח כדפוסים: JTS ENA 908, 8; JTS ENA 908, 13; JTS ENA 3061, 1 וכן באוקס', בודלי Heb. d. 19(17-16).

22 גודבלט, עמ' 64 הערה 4 החליף כאן בין כ"י קופמן לכ"י קמברידג', כנראה עפ"י הציון כ"י ק שבשינויי נוסחאות דפוס וילנא (ומשם הביא גם הנוסח של רבנו יונה). אשר לנוסח ההפוך, ודאי שאין כאן עניין ל'ישיבה' כמוסד, ודבריהם של רבנו יונה ורע"ב נראים דחוקים.
23 אם לא נאמר כדברי אותם חוקרים, שהלל כאן הנו כנוסח כתבי-היד ואבדר"ן: ר' הלל; ראה: אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה 3—1182; פינקלשטיין, מבוא למסכתות אבות ואבות דרבי נתן, ניו-יורק תשי"א עמ' לט—מ והערה 64.

24 על הדרשן שיושב העיר, בין השאר, בכר, ערכי מדרש עמ' 20 הע' 6.

25 על הדרשן שיושב ודורש ומעמיד עליו מתורגמן או אמורא, ר' החומר שמביא ר"ש אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, 281—282.

ואולם, במקורות ארץ-ישראל 'הושבתו' של תלמיד חורגת הרבה מעבר לכך, וללא-ספק היא מצביעה על 'מינוי'. כך, למשל, בתיאור סמיכתו של יהושע בן-נון:

‘וסמכת את ידך עליו’ (במדבר כו יח) — אמר לו: משה, תן לו תורגמן ליהושע להיות שואל ודורש ומורה הוראות בחיידך... מיד העמידו מן הארץ והושיבו אצלו על הספסל²⁶.

וכן בירושלמי²⁷, בתיאור מינוייהם של תלמידי רבי עקיבא:

אמר רבי בא: בראשונה היה כל אחד ואחד ממנה את תלמידיו... ורבי עקיבא את רבי מאיר ורבי שמעון. אמר: ישב רבי²⁸ מאיר תחלה.

מתוך קשר זה של 'ישיבה' למינוי, אף נבין כמה דרשות לפסוקים הכוללים מילים הגזורות מ'ישב':

ר' אמי שאל לר' סימון: שמעת שממנין זקנים בחוצ' לארץ, א"ל שמעתי שאי' ממנין זקנים בחוצה לארץ. א"ר לוי ולא מקרא מלא הוא, 'בן אדם בית ישראל יושבים על אדמתם' (יחזקאל לו יז), הא כל ישיבה שלך לא יהא אלא על אדמתך²⁹.

וכן במספר מקומות בבראשית רבה:

ולוט ישב בשער סדום' (בראשית יט א) — ישב כת', אותו היום מינוהו ארכי יודיקי³⁰.

26 ספרי פנחס קמ (עמ' 186): כבר העירו חוקרים למקבילה בעליית משה יב, 2: ויחזק משה בידו ויעמידהו על כסא לפניו. השווה: ספרי זוטא, פנחס כז, יט עמ' 321: '... מלמד שאמר לו הקב"ה למשה לך והעמיד תורגמן ליהושע ויהא יושב ודורש ושואל לפניך בראש כל גדולי ישראל'; ובספרי דברים שה, עמ' 324: 'ויש אומרים העמידו מן הארץ והושיבו בין ברכיו'. לישיבה בין ברכי הכס ראה: ברכות כח ע"ב; וראה: ר"ח אלבק, 'סמיכה ומינוי ובית דין', ציון ח (תש"ד), עמ' 87, הרואה בישיבה מסוג זה סמיכה ברוח, עדות שהתלמיד ראוי להוראה.

27 סנהדרין פ"א יט ע"א.

28 אלבק שם מציין שבס' השטרות (עמ' 133) ובמאירי: ישב מאיר תחלה.

29 ביכורים פ"ג סה ע"ד; והשווה ירוש' הוריות פ"ג מח ע"ג: 'ביקשו למנות זקנים מאיכן הן ממנים... אבל למינוי — רואי פני המלך היו שבים ראשונה במלכות'.

30 ב"ר פז, ג עמ' 519: בכ"ז שם: ארכי דיינים, ובהמשך שם: 'חמשה ראשי דיינים היו בסדם... ולוט היה ארכיקריטיס שלהם'. הפיכתו של לוט לטופט אינה מיוסדת רק על 'ישב', אלא הוא יושב שם 'בשער סדום', ובהמשך אף מתריסים נגדו: 'האחד בא לגור וישפט שפט' (יט, ט). אשר ל'ארכי יודיקי', במהדורת תאודור-אלבק הציעו archijudex, וראה גם קראוס, Lehnwörter, עמ' 130, וערוך השלם, כרך 4 עמ' 111—112, וכן 'קוטשר, מלים ותולדותיהם, ירושלים תשכ"א, עמ' 90—91.

וכן :

ועפרון ישב בתוך בני חת וגו' (בראשית כג י) — ר' יצחק אמר : ישב כת, אותו היום מינוהו ארכי סטריגוס.³¹

לפי זה עדיף מי שזכה 'לשבת' על פני אלה 'שעדיין' 'עומדים', ומובנות הברכות שמברכים אדם שכבר דרש 'מן קאים' או 'מעומד' ³² שיזכה לדרוש 'מתיב' ³³. ואילו אלו ש'היו ראויין לימנות... לעתיד לבוא הקב"ה עתיד להמנות לו חבורה של צדיקים משלו ומושיבם אצלו בישיבה גדולה' ³⁴.

לפי כל האמור נראה כי המסופר בבבלי, הוריות י ע"א על ר' אלעזר חסמא ורבי יוחנן בן גודגדא, שרבן גמליאל 'נתן דעתו להושיבם בראש' — עניינו להעניק להם מינוי ³⁵. ואכן, נראים דברי ג' אלו כי 'הלשון "הושב בישיבה" משמעו תדיר : מינוי חכם, העלאת

31 ב"ר נח, ז עמ' 625; ובמדרש שמואל ספ"א: 'ועלי הכהן יושב על הכסא — מלמד שאותו היום מנו אותו כהן גדול'.

32 על צורת 'מעומד' 'מיושב' ראה: ח' ילון, קונטרסים, ירושלים תשכ"ד, עמ' 79–80.

33 ירושלמי הוריות פ"ג מח ע"ג; ב"ר צח, יא עמ' 1262; ושם עניין כאן ליחסים בין מי ששימש 'ישיבות' למי ששימש 'עומדות', חולין נד, א; ירושלמי שבת פ"י יב ע"ג; ירושלמי הגיגה פ"ג, ע"ח ע"ג, אף שיתכן כי המדובר לא במינוי אלא בתלמידות העומדים בניהמ"ד לעומת אלה שזכו למקום קבוע. הוצעו הסברים שונים לביטוי, ראה למשל: מ' קוטובסקי, 'הישיבה בישיבה', ספר היובל לש"ק מירסקי, ניו-יורק תשי"ח, עמ' 313 ואילך; Aberbach, Educational Institutions and Problems during the Talmudic Age, *HUCA*, 37 (1966), p. 113–114; אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 17. לעניין 'תיב' כמינוי ראה גם ליברמן, ירושלמי כפשוטו עמ' 175 המציין לנוסח שבעין יעקב (לירושלמי שבת פ"ב יג ע"ג): 'והוון בולטיא עללין קדמאי וית כין קדמאי' — שהנכנסים ראשונים היו גם ראשונים למינוי. קהלת רבה א יא.

35 ראה: אלבק, סמיכה ומינוי עמ' 86; נראה כי לפנינו הד למסופר בספרי דברים פ"ס טז (26) 'מעשה ברבי יוחנן בן גורי ורבי אלעזר חסמא שהושיב רבן גמליאל בישיבה', יל חילוף השמות ראה הערת פינקלשטיין שם, ובאכר, אגדות התנאים, כרך ראשון ה"ה י"י עמ' 98 הערה 9. לדעתם, נוסח הספרי (ר' יוחנן בן גורי) עיקר. פירושו של באכר שם, כאילו ר' אליעזר חסמא ור' יוחנן בן גורי נתמנו 'משגיחים בבית מדרשו של ר"ג ביבנה' אינו מוכח. ראה גם: גינצבורג, פרושים וחידושים לירושלמי, ח"ג, עמ' 191. על-פי מה שהבאנו דומה שיש לדחות את פירושו של מנטל לסיפור זה. לדעתו: "There is no evidence that to be "seated" "at the head" or "in the Yeshibah" meant ordination. The two scholars were appointed teachers in a school". Mantel, *Studies in the History of the Sanhedrin*, Cam. 1962, p. 208. בעניין זה ביקש מנטל ללכת אחרי א"ה וייס (דדו"ד ג, עמ' 40 הערה 2) ואחרים, המפרשים את צוואתו של רבי (חנינא בר חמא ישב בראש' — כתובות ק, ב) שלא לעניין סמיכה לפני שאר החכמים (כפי שמתברר מהירושלמי, תעניות פ"ד סח ע"א: 'ומני לר' חנינא בר חמא בראשה') אלא למנותו ראש ישיבה. שהירושלמי לא הבין כך את דברי רבי עולה גם מהשאלה שם: 'ולמה לא מגייתיה הוא', וכן מההסבר שניתן. ואולם בבבלי באמת פירשו את דברי רבי אחרת, וכאילו התכוון להעניק לחנינא בר חמא ראשות הישיבה. דומה שפעולת 'הישיבה' שוב לא מתפרשת אצל הבבליים במשמעות הארץ-ישראלית המקורית, וכפי שנראה להלן גם מוסד 'הישיבה' מקבל אצלם משמעות שונה מזו שהעניקו לו חכמי ארץ-ישראל.

תלמיד לדרגת חבר הסנהדרין³⁶. על-פי זה פירשו אלון ואחרים את המשניות הנ"ל על רבי אלעזר בן עזריה 'שהושיבוהו בישיבה', במשמעות של מינוי וסמיכה³⁷.

ה'ישיבה' – במקורות תנאים

אם דברינו עד כה נכונים, הרי דומה כי ה'ישיבה' אליה מתמנים – עניינה 'בית-דין', סנהדרין, ולא 'אקדמיה' ללימוד תורה. לפי זה גם נבין כי יכול אדם להיות תלמיד חכם, אף-על-פי שלא זכה 'לשבת בישיבה'³⁸. ואמנם, במדרשי התנאים מוצגת ה'ישיבה' בעליל – כסנהדרין, ונביא כמה דוגמאות:

(א) ספרי במדבר פ"ס' צב (עמ' 93): 'אשר ידעת כי הם זקני העם' (במדבר יא טז) – אתה צריך לדעת אם ברורים הם לפני. כי הם זקני העם – מלמד שאין אדם יושב בישיבה של מטה אלא אם כן יושב בישיבה של מעלה³⁹, עד שהבריות מרגנות עליו ואומרות איש פלוני כשר וחסיד ונאה להיות חכם.

הפסוק כולו נדרש שם לעניין סנהדרין:

אספה לי – שתהא סנהדרין לשמי.
שבעים איש – שתהא סנהדרין של שבעים.

וברור שגם ההמשך שהבאנו עניינו סנהדרין, והיא נקראת 'ישיבה'.

(ב) ספרי דברים פ"ס' טז (26): 'בעת ההיא לאמר' (דברים א טז) – לשעבר הייתם ברשות עצמכם עכשיו הרי אתם עבדים משועבדים לצבור. מעשה ברבי יוחנן בן גורי ורבי אלעזר חסמא שהושיבם רבנן גמליאל בישיבה.

הדרשה היא לפסוק המתחיל 'ואצוה את שופטיכם' וברור שעניינה מינוי לדיינים.

36 תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, ח"א, עמ' 143; וראה שם עמ' 200, ומחקרים בתולדות ישראל, ח"ב עמ' 32–33; בדומה פירש ליברמן בתוספ' דמאי פ"ב ה"ג 'אבל חכם היושב בישיבה' – 'חכם שנתמנה ונסמך' (תוספתא כפשוטה עמ' 216) וראה גם דבריו בקרית ספר, יד (תרצ"ז) עמ' 331.

37 ראה גם, אפשטיין, מבואות לספרות התנאים עמ' 424, הסבור כי 'עיקר ביום שהושיבו את ר' פלוני בישיבה אין פרושו כלל יום שמינוהו נשיא, אלא שהושיבוהו בסנהדרין בין זקני הישיבה', והוא מציין לסנהדר' פ"ד מ"ד: מעלין אותו ומושיבין אותו ביניהן.

38 תוספ' דמאי פ"ב ה"ג (עמ' 71); ירושלמי שם פ"ב כב סע"ד–כג רע"א; בכורות ל, ב.
39 משפט קשה זה מתפרש כנראה בספרי זוטא שם, עמ' 271: 'אשר ידעת' – אתה צריך לדעת, כבר הן גלויין לפני. ד"א וכי צריך הקב"ה לומר למשה אשר ידעת, והלא גלוי לפניו מי שהוא ראוי לגדולה, אלא מלמד שכל זקן שחלק לו ראש הדור כבוד – מן השמים הסכימו על ידו'. והשווה ספרי דברים פ"ס' יג (עמ' 23) ואשימם בראשיכם וגו'.

(ג) ספרי במדבר פ"ס' נב (54): ... וכן הכתוב משבחו בבתי דינים במצרים שנאמר 'לישוב משפחת הישובי' (במדבר כו כד) ואין ישוב אלא בתי דינים, שנאמר 'ויבואו אליך כמבוא עם וישבו לפניך עמי' (יחזקאל לג לא), ואומר 'ויעקב איש תם יושב אהלים' (בראשית כה כז).

ברור כאן הקשר בין השרש ישוב לבתי-דינים⁴⁰, ועל-פי זה נראה שגם עניינה של הדרשה הבאה בבית-דין:

ספרי דברים פ"ס' יג (22): רבן שמעון בן גמליאל אומר: אין כל ישיבה וישיבה יושבת עד שהבריות מרגנות אחריה ואומרות מה ראה איש פלוני לישב ומה ראש איש פלוני שלא לישב, לכך נאמר 'וידועים לשבטיכם' שיהו ידועים לכם⁴¹.

הדרשה הנה לפסוק 'ואקח את ראשי שבטיכם... ואתן אתם ראשים עליכם' (דברים א טו) וכבר העיר פינקלשטיין שהכוונה כנראה לבתי-דין⁴².

ה'ישיבה' בירושלמי

בירושלמי, אין שינוי במשמעות המושג 'ישיבה' לעומת מה שראינו עד כה. בכמה מקומות מובא המושג מתוך דברי תנאים, פעמיים בצורת 'הלכו ומינו את ר"א בן עזריה בישיבה'⁴³, ובסוגיה זהה בשני מקומות: 'שאל רבי מתיה את רבי אלעזר בן עזריה בישיבה'⁴⁴, במקום אחד מצוטטת הברייתא שבתוספ' דמאי פ"ב ה"ג⁴⁵, ובשני מקרים נוספים — מדברי אמוראים — נראה בבירור כי המדובר בפעולת 'סמיכה'⁴⁶.

40 ולמעלה ראינו: ולוט ישב — היום מינוה ארכי יודיקי (ב"ר פז, ג 519); הקשר בין ישיבה לבית-דין עולה גם מן ההילוף בברייתות המקבילות שבסנהדרין לב, ב (ואין הערת מנטל, Studies שם, עמ' 222 הע' 339 נראית).

41 והשווה תוספ' עדיות פ"ג ה"א: 'וכשהושיבוהו (מנחם בן סונגאי) בישיבה היו תמהין עליו הכל' / וראה: ליברמן, תוספת ראשונים, ח"ב, עמ' 184; והשווה מדרש תנאים עמ' 8.

42 ה'ישיבה' מופיעה בעוד שלושה מקומות במדרשי התנאים, ובכולם ניתן, על-פי מה שראינו, להתאים אותו פירוש: (א) ספרי דברים מז (113): שמא תאמר הריני לומד תורה בשביל שאקרא חכם, בשביל שאשב בישיבה. (השווה: נדרים סב, א); (ב) ספרי דברים שכא (370): 'עם איש ישיבה' — אל תהי קורא איש ישיבה אלא איש ישיבה, מלמד שכולם ראויים לישב בישיבה'. (ג) ספרי דברים שמו (403): ... דבר אחר: כשהנשיא מושיב זקנים בישיבה שלטה, שמו הגדול משתבח מלמעלה.

43 ברכות פ"ד ז ע"ד; תעניות פ"ד סו ע"ד.

44 יומא פ"ח מה ס"ב = סנהדרין פ"י כז ע"ג; במקרה זה קשה להכריע למשמעות בית-דין, שכן הדיון שם יכול להתקיים במסגרת בית-מדרש.

45 דמאי פ"ב כב סע"ד — כג רע"א.

46 ביכורים פ"ג סה ע"ד; שבת פ"ב יג ע"ג (= הוריות פ"ג מז ע"ג); וראה: ליברמן, ירושלמי כפשוטו ע' 175. אך דומה כי בכל-זאת חדרה משמעות נוספת ל'ישב' גם בירושלמי. בירוש' מכות פ"ב לא סוף ע"ד: 'מהו וישב עמם' (יהושע כ ד) רבנן דקיסרין בשם ר' שילה שאם היה תלמיד חכם עושים לו בית ועד'.

ה'ישיבה' בבבלי

הגענו לעיקר בירורנו: כיצד מפרשים בבבלי את המושג 'ישיבה'. ואולם, כאן יש להבחין בין מובאות מדברי תנאים, אשר בוודאי משקפות את המשמעות הארץ-ישראלית המובהקת של 'ישיבה', לבין אותם מקומות בהם הבבליים מפרשים את המושג, או שהמונה בא בדבריהם. דומה שכאן נוכל להצביע במפורש על השימוש במושג 'ישיבה' כמקום שבו לומדים, ולא דווקא כבית-דין.

מבין 23 מקומות ⁴⁷ בהם מופיעה 'ישיבה' בדפוסים (על מצב כתבי-היד נעיר להלן), רק 20 מורים על מקום, ולא פעולה ⁴⁸. מתוך עשרים אלה, בארבעה מקומות הובאה ה'ישיבה' במסגרת הנראית כברייתא ⁴⁹. לשלושה מהם מקבילות בספרות התנאים, ובכולם נראה כי אכן הכוונה לבית-דין. דוקא את ה'בריייתא' הרביעית, לה אין מקבילה בספרות התנאים, אין כל הכרח לפרש לעניין בית-דין:

ותניא ר' אליעזר אומר: המתפלל אחורי רבו, והנותן שלום לרבו, והמחזיר שלום לרבו, והחולק על ישיבתו של רבו, והאומר דבר שלא שמע מפי רבו, גורם לשכינה שתסתלק מישראל ⁵⁰.

כאן מופיעה הישיבה במסגרת יחסי רב—תלמיד, ודומה שאנו מתקרבים למשמעות האחרת, זו שכנראה מתפתחת בבבלי.

47 ראה: קוסובסקי, אוצר לשון התלמוד, יז, 650—651; לענייננו חשובה אצלו ישיבה ג (ישיבה בקיבוץ חברים וחכמים במקום מיוחד), אך דווקא לישיבה א (מנוחת הגוף) הכניס את פסחים קיט, א (המכיר מקום חבירו בישיבה) וב"ק טז, ב (הושיבו ישיבה על קברו) שעניינם לכאן; ולעומת זאת כמה מקומות שרשם בישיבה ג — הם 'פעולת הגוף' ואינן מעניין הישיבה שלנו, ראה להלן ובהערה הבאה.

48 תענית ז, ב—ח, א (ירבה בישיבה); ב"מ נה, א (ישיבת הדיינים); נדה ע, ב (ירבה בישיבה).
49 בכורות, לב, — עפ"י תוספתא דמאי פ"ב ה"ג; סנהדרין לב, ב — בהשוואה לספרי דברים פ"ט קמ"ד (עמ' 200); נדרים סב, א על-פי ספרי דברים פ"ט מה (עמ' 113).

50 ברכות כז, ב; בכ"מ ר' אלעזר בן חסמ', וכן בכ"י פלורנץ: ר' אלעזר בן חסמא. ובנוסחאות אחרים: ר' אלעזר חסמא (ראה: דק"ס שם, אות ש). נראה שהלכה זו כבני בבל דווקא, שאינם שואלים בשלום רבם, ואילו בני ארץ-ישראל אומרים 'שלום עליך רבי (ומורי)' — ראה: ירושלמי ברכות פ"ב ד ע"ב (כך איננו נהגין גביהון), ואוצר חילוף מנהגים, מהדורת ב"מ לוי, ירושלים תש"ב, עמ' 67. וראה מה שהעיר ל' גינצבורג, פרושים וחידושים בירושלמי, ח"א, עמ' 243 וכן: *The Relations between Master and Disciple in M. Aberbach, The Talmudic Age. Essays presented to Chief Rabbi Israel Brodie*, London 1967, p. 14, n. 126. במאמר שעניינו מקביל לכאן, סנהדרין קי, א — לא נזכרה ישיבה (והשווה הנוסח בשאלות קורח, קלא). הרמב"ם, הל' ת"ת פ"ה ה"ב מוסר: איזהו חולק על רבו — זה שקובע לו מדרש ויושב ודורש ומלמד שלא ברשות רבו ורבו קיים, ואע"פ שרבו במדינה אחרת.

מבין שישה-עשר המקומות הנותרים, מצטרפות עוד שלוש מסורות לברייתות שראינו. בשלושת המקרים המאמר קשור לארץ-ישראל, ומוסר את הפורמולה הקדומה מתקופת התנאים: 'זקן ויושב בישיבה'⁵¹.

נשאר, אפוא, לבדיקה החומר הבבלי המובהק. במקורות אלו, כאמור, שני סוגים: פירושים בבבלי למאמרים ארץ-ישראליים המזכירים 'ישיבה', או דברי הבבלי על 'ישיבה', 'ראש ישיבה' ו'ישיבה של מעלה' שלא בהקשר הארץ-ישראלי. על אלה נוספו כמה מאמרים של אמוראי ארץ-ישראל; והצד השווה לכולם — אין אף מקרה אחד בו ה'ישיבה' מתפרשת כבית-דין, בכל מקרה משמעות המושג הנה מקום לימוד. נציין את הדוגמאות הבולטות:

(א) כתובות קג ע' א — ב: אמר להם: לחכמי ישראל אני צריך, נכנסו אצלו חכמי ישראל. אמר להם: אל תספדוני בעיירות והושיבו ישיבה לאחר שלושים יום⁵². ... הושיבו ישיבה לאחר שלושים יום — דלא עדיפנא ממשה רבינו ... תלתין יומין ספדין ביממא וליליא, ומכאן ואילך ספדו ביממא וגרסי בליליא, או ספדו בליליא וגרסי ביממא, עד דספדי תריסר ירחי שתא.

ובכן, ה'ישיבה' שהושיבו — לגירסה היתה, וברור אפוא שהדברים מכוונים למקום לימוד, ובוודאי אין כאן עניין לבית-דין.

(ב) מועד קטן טז ע"ב: 'ואלה שמות הגיבורים אשר לדוד יושב בשבת' וגו' (שמו"ב כג ח) מאי קאמר, א"ר אבהו הכי קאמר: ואלה שמות גבורותיו של דוד יושב בשבת, בשעה שהיה יושב בישיבה לא היה יושב על גבי כרים וכסתות⁵³ אלא ע"ג קרקע, דכל כמה דהוה רביה⁵⁴ עירה היאירי קיים הוה מתני להו לרבנן ע"ג כרים וכסתות, כי נח נפשיה [דעירא היאירי] הוה מתני דוד לרבנן והוה יתיב ע"ג קרקע, אמרו ליה ליתבי מר אכרים וכסתות ולא קביל עליה.

51 יומא עח, א: 'שאלו את רבי אלעזר: זקן ויושב בישיבה צריך ליטול רשות' וכו'. יומא כח, ב: 'אברהם אבינו — זקן ויושב בישיבה', ומתוך דרשת המלה 'זקן' הסיקו ש'מימיהן של אבותינו לא פרשה ישיבה מהם'; חגיגה יד, א: 'זקן — זה שראוי לישיבה'.

באותו עמוד בחגיגה מצויה דרשה אנונימית המזכירה אף היא ישיבה, ואין לדעת למה הכוונה, אף שבהמשך נמצאת הפורמולה הארץ-ישראלית השגורה: 'זקן ... בישיבה': 'כתוב אחד אומר: לבושה כחלק חיור ושער ראשה כעמר נקא (דניאל ז, ט) וכתוב: קוצותיו תלתלים שחורות כעורב' (שה"ש ה יא), לא קשיא, כאן בישיבה כאן במלחמה. דאמר מר: אין לך נאה בישיבה אלא זקן'. יש לציין שבקטע גניזה חשוב מאוד TS F 2(1)204 (ראה עליו למקום אחר רוזנטל, תרביץ, מ, עמ' 196 הע' 12) מצאתי:

לא קשיא (כ) אן בזמן שיעור בישיבה (!) כאן בזמן ...

52 משפט זה איננו במקבילה בירושלמי כלאים פ"ט לב ע"א—ע"ב (= כתובות פ"ב לד ע"ד; בראשית רבה צו, ה — ראה שינויי נוסחאות שם, עמ' 1198, ובב"ר ק, ב עמ' 1284, וכן לא במקבילה בתנחומא ות"ב) ושמא לפנינו תוספת של הבבלי.

53 בכ"מ ועוד: ולא ע"ג כסתות.

54 ליתא בכל הנוסחאות.

שוב, דוד 'יושב בישיבה' — ומתני להו לרבנן⁵⁵.

(ג) בבא קמא טז ע"ב — יז ע"א: 'וכבוד עשו לו במותו' (דה"ב, לב לג) מלמד⁵⁶ שהושיבו ישיבה על קברו. פליגי בה ר' נתן ורבנן: חד אמר שלשה, וחד אמר שבעה ואמרי לה שלושים.

מתוך ההשוואה למקבילה הארץ-ישראלית מתברר שאכן הכוונה למקום לימוד תורה⁵⁷: ר' יהודה בר סימון אמר: בית וועד בנו למעלה מקברו של חזקיהו, בשעה שהיו הולכים לשם היו אומרים לו למדנו⁵⁸.

מסתבר, אם כן, שה'ישיבה' בבבלי (לעומת ספרות התנאים) זהה ל'בית ועד' בארץ-ישראל⁵⁹. מעין הדוגמה האחרונה מצינו גם במסורת הבאה, אם כי כאן הבבלי מוסיף זאת בשם רבי יוחנן:

אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: מלמד שחלה חזקיהו והלך ישעיהו והושיב ישיבה על פתחו. מכאן לת"ח שחלה שמושיבין ישיבה על פתחו⁶⁰.

בשני מקומות נוספים מזכיר ר' יוחנן 'ישיבה', ובשניהם משמעות הדברים קרובה למקום לימוד, ולא לבית-דין:

מכות י ע"א: א"ר יוחנן: הרב שגלה — מגלין ישיבתו עמו⁶¹.

55 במקרים הנ"ל מודה גודבלט שאין לפרש את כוונת הדברים לבית-דין, אך כדי להציל טיעונו שאין הבבליים קוראים ל'מקום לימוד' 'ישיבה', הוא מציע לתרגם כאן ישיבה — session (ובמקרהו של רבי לעיל אף טוען: 'either judicial or academic' (אף-על-פי שהבבלי שם אינו יכול להתפרש אלא לעניין לימוד); ואולם הדוגמה הבאה תלמד כי ה'ישיבה' אכן משמט הבבליים כמקום לימוד, הוזה לבית-ועד במקורות ארץ-ישראל.

56 מלמד — ליתא בכ"י פלורנץ; בכ"מ: אמר רבא שהושיבו... (ובדק"ס העיר שכן הוא בילקוט כ"י וברי"ף); בכ"י המבורג: אמר רב (וכן גם באה"ת ובילקוט דה"י כ"י — ראה: דק"ס; וכן בפירוש ר"ח, אוצר הגאונים, עמ' 18).

57 גודבלט, עפ"י המחלוקת של 7 או 30 יום מעיר: 'clearly the passage reflects a temporary gathering' ואולם הערתו אינה לעניין, שכן לא ההיסטוריה חשובה כאן (כמה ימים האריכה הישיבה) אלא העובדה שהבבלי קורא למקום לימוד: 'ישיבה'.

58 איכה רבה פתיחתא כ"ה מהד' בובר עמ' 29. וכבר ביקשו חוקרים לזהות מבנה כזה בחפירות בית שערים, ראה: אביגד, בית שערים ג, ירושלים תשל"ב, עמ' 45; לעניין הלימוד על הקבר ראה אוצר הגאונים ליבמות קכב, א, עמ' 241, ולמשקין עמ' 79 הערה א.

59 ר' בית ועד' בלשון ארץ-ישראל הנו גם 'בית-מדרש' בבבלי, ראה: אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 489; ראה גם, ג. אלון, מחקרים בתולדות ישראל, תל אביב תשי"ח, עמ' 299—300.

60 רש"י: להושיב ישיבה — של תלמידים לעסוק בתורה על פתחו, שלא יהא רשות למלאך המות להכנס שם. המלים 'מכאן'... על פתחו' אינן בכ"י אוקספורד.

61 מן ההקשר שם ברור שהמדובר ביחסי לימוד: תלמיד שגלה — מגלין רבו עמו... אמר ר' זעירא מכאן שלא ישנה אדם לתלמיד שאינו הגון וכו'.

פסחים נג ב: ... דא"ר יוחנן: כל המטיל מלאי לכיס תלמידי חכמים זוכה ויושב בישיבה של מעלה, שנאמר: 'כי בצל החכמה בצל הכסף'⁶².

הביטוי 'ישיבה של מעלה' מופיע בשני מקומות נוספים בבבלי. להלן נדון במקבילתו הארמית 'מתיבתא דרקייעא' ובמרחש בשני אלה לעומת 'בית דין של מעלה'. כאן רק נעיר שאין כל סיבה לפרש 'ישיבה של מעלה' כבית-דין, אלא בעיקר כמקום לימוד. כך, על כל פנים, עולה מן המקורות הבאים:

(א) בבא מציעא פה ע"א: דאמר רב יהודה אמר רב, ואמרי לה אמר רבי חייא בר אבא אמר ר' יוחנן, ואמרי לה אמר ר' שמואל בר נחמני אמר ר' יוחנן: כל המלמד את בן חברו תורה⁶³ זוכה ויושב בישיבה של מעלה, שנאמר: 'אם תשוב ואשיבך לפני תעמוד'.

אמנם כאן לא נתפרש מה מתרחש בישיבה של מעלה, אך העילה להכנסתו של אדם לשם—שמלמד (בן) חברו תורה, מרמזת שזהו המשך ללימוד תורה למטה, מידה כנגד מידה. לעומת זאת במקרה השני, אין כמעט מקום לספק כי אכן המדובר ב'אקדמיה' בה מתעסקים בהלכה:

(ב) בבא מציעא פו ע"א: ... וקא מיפלגי במתיבתא דרקייעא אם בהרת קודמת... הקב"ה אומר טהור וכולהו מתיבתא דרקייעא אמרי טמא... נפל פיתקא מרקייעא בפומבדיתא⁶⁴ רבה בר נחמני נתבקש בישיבה [כ"מ: לישבה] של מעלה.

במקרה זה לא רק שאין לפרש ישיבה כבית-דין, אלא שגם אין אפשרות לתרגמה כ-session. לפנינו גוף של חכמים החולק על הקב"ה בענייני הלכה. תופעה זו תתבהר יותר להלן בזיווגו על 'מתיבתא דרקייעא'.

דומה שלמסורות אלה מצטרפת גם זו שבבבא בתרא קכ ע"א: דא"ר אמי בישיבה הלך אחר חכמה⁶⁵ במסיבה הלך אחר זקנה. אמר רב אשי: והוא דמפליג בחכמה, והוא דמפליג בזקנה. נראה שיש לקבל כאן את הפירוש המובא בדברי רגמ"ה: 'בבית המדרש היו יושבין לפי חכמתן, אע"פ שהוא בחור, והושיבו למעלה'. ממקור זה נרמז שחכמים ישובו במקום קבוע בבית-המדרש. כוונתי לדון בתופעה זו בהרחבה במקום אחר⁶⁶.

62 ובכ"מ' נוסף: והחכמה תהיה בעליה.

63 בכ"י פלורנץ: כל המלמד לחברו תורה.

64 בכ"י פלורנץ: נפל פיתקא ארישא דאביי, וכן בכ"י המבורג. בגליון של כ"י רומי ב: בפומבדיתא ארישא דאביי (דק"ס). באגרת רב שריא גאון, נו"צ עמ' 87: ונפיל פיתקי בפום בדיתא דרבה בר נחמני נתבקש לישבה (בישיבה) של מעלה, ואילו בנו"ס: ונפל פסתק' (פתקא) מן שמיא בפומבדיתא...

65 בכ"י וטיקן 115: בישיבה כלך אצל חכמה, ובמסיבה כלך אצל זקנה.

66 ושמא יש לצרף לכאן גם את פסחים קיח, ב—קיט, א: 'מאי כי ליושבים לפני ה' (יהיה סחרה

ראש ישיבה

קטעים סמוכים במס' ברכות נו ע"א, בסוגיה הדנה בפתרון חלומות⁶⁷ — קשורים לענייננו. בנוסח שבדפוסים נמצא המאמר הבא :

הרואה אוזו בחלום יצפה לחכמה, שנאמר 'חכמות בחוץ תרנה' (משלי א כ), והבא עליה הוי ראש ישיבה. אמר רב אשי: אני ראיתיה ובאתי עליה וסלקית לגדולה.

גודבלט⁶⁸ העיר אל נכון כי הנוסח בכ"מ: 'בא עליה יצפה לגדולה'⁶⁹, וישיבה אין כאן. לדעתו גירסת כ"מ היא הנכונה, כיוון שהיא מתאימה לדברי רב אשי. אפשר, כמובן, לומר את ההפך: בשל דברי רב אשי תיקנו את הנאמר למעלה. רש"י על כל פנים [וכן בד"ו] כבר גרס 'הוי ראש ישיבה' ופירש: שמכריו ומצווה לרבים. כמו־כן, לפחות קטע גניזה אחד שמר על המלה 'ישיבה' בטקסט, אם כי קשה לשחזר את הטקסט שהיה לפניו⁷⁰.

כך או כך, בקטע שני באותה סוגיה ארוכה מופיע 'ראש ישיבה' לפי כל העדויות, ואולי גם 'ראש כלה'. להלן הנוסח שבדפוס :

הנכנס לאגם בחלום נעשה ראש ישיבה, ליער נעשה ראש לבני כלה. רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע חזו חלמא. רב פפא דעייל לאגמא נעשה ראש ישיבה, רב

לאכל ולשבעה ולמכסה עתיק; ישעיה כג, יח — רוב כה"י משלימים הפסוק), אמר רבי אלעזר (כ"מ: ר' אליעזר, ואילו בכ"י אוקספורד ואה"ת: א"ר אלעזר): זה המכיר מקום חבירו בישיבה. איכא דאמרי אמר ר"א זה המקבל פני חבירו בישיבה. הביטוי 'מכיר את מקומו' ידוע ממשנת סנהדרין (פ"ד מ"ד) כציון למקום קבוע בין שלוש שורות של תלמידי־חכמים שיושבים לפני הסנהדרין (וחזור על ביטוי זה רבי נתן הבבלי, נויבאור, ח"ב, עמ' 87), וקרוב לזה פירשו כאן המפרשים. ואולם אין אישור 'למכיר מקום' בכתבי־היד שלפנינו. בכ"מ: המכיר פני חבירו ואילו באוקס': המסביר פני... ; בקטע גניזה TS F2(1) 95 : זה המקבל פני רבו בישיבה, ואמרי לה זה המכיר פני רבו () (ואולם בקטע גניזה אחר, Cam. West. Talm. I, 15, נמצא קרוב מאוד לדפוס, ובו אמנם 'זה במכיר מקום חבירו בישיבה').

67 למבנה של הקטע כולו, מגד, ע"א—נו, ע"ב המכונה עלידי ר"א וייס 'מסכת חלומות', ראה בספר: על היצירה הספרותית של האמוראים, ניו־יורק תשכ"ב, עמ' 264—270.

68 בספרו הנ"ל, עמ' 73.

69 וכן בכ"י פלורנץ: אם בא עליה עולה לגדולה, ובכ"א: בא עליה בחלו' עולה לגדולה. וכן בקטע גניזה TS F 9, 59 : אם בא עליה עולה לגדולה.

70 TS F 2(1) 59 : 'יצפה לחכמה שנ' חכמ' בחוץ תרונה א [] לישיבה עולה לגדלה אמ' רב אשי א [] וסליק לגדולה'. לעומת זאת בקטע גניזה אחר, TS F 1(1) 46, שונה הנוסח לחלוטין: 'בא עליה מובטח לו שהוא בן העולם הבא ושנותיו קצורות'. בילקוט משלי תתקלא הובא רק החלק הראשון של המאמר (הרואה... יצפה לחכמה) אך אין לומר שלא היה לפניו ההמשך, אלא שביקש לדרוש רק את הפסוק במשלי א.

הונא בריה דרב יהושע דעייל ליער נעשה ראש לבני כלה. איכא דאמרי: תרויהו לאגמא עיילי, אלא רב פפא דתלי טבלא נעשה ראש ישיבה, רב הונא בריה דרב יהושע דלא תלי טבלא נעשה לבני כלה. אמר רב אשי: אנא עיילית לאגמא ותלי טבלא ונבחי בה נבוחי.

שינויי הנוסח לקטע זה מרובים ביותר⁷¹, אך הצד השווה לכולם — כולם גורסים 'ראש ישיבה', ומוסרים כי רב פפא נעשה ראש ישיבה. מכיוון שרב אשי מתייחס למסורת אנונימית זו, אנו רשאים להניח שהתואר קיים במאה הרביעית, וכפי שנראה להלן מצב דומה קיים גם לגבי המקבילה הארמית 'ריש מתיבתא'.

נסכם את התמונה שנתקבלה. מן המקורות התנאים מסתבר, כמעט ללא ספק, שה'ישיבה' שימשה כ'סנהדרין'⁷², משמעות זו נקשרת עם הפועל 'להושיב', שעניינו 'למנות'. במובן זה

71 נעיר תחילה כי סדר הדברים בכתב־היד ובקטעי הגניזה לכל 'מסכת חלומות' שונה לחלוטין מן הנמצא בדפוסים. כך, למשל, בכ"י פלורנץ נמצא קטע זה בדף נו, ב. אחרי 'אם גולחתי וסר ממני כחי' שם, בא המשפט מנז, א' 'המגלח ראש בחלום שם טוב יוצא בו, ראשו וזקנו ... דלוי' ואז: 'הנכנס ליער ... ונבחי נבוחי. הוואה גמל בחלום' (כלומר שוב דף נו, ב). אשר לשינויי הנוסח המרובים, אעיר רק על שתי תופעות חשובות:

(1) כמעט כל כתב־היד (אוקספורד, פלורנץ, פריז, וכן כמה קטעי גניזה: TS F 1(1) 41; TS F 1(1) 46 — רק כ"מ יוצא מכלל זה, אך המעיין יראה שהסופר שיבש ודילג כאן משפט שלם) מקדימים ה נ כ נ ס ל י ע ר לנכנס לאגם.

(2) ב כ ו ל ם — אין במשפט הראשון 'ראש לבני כלה'. בכ"א: ראש ל ח ב ר ו (כך גם בית נתן. בכ"י פריז: ראש לחבריו, ובכ"י פל: ראש לבני גולה. שלושת כתב־היד אף מצרפים למשפט הראשון (נעשה ראש ישיבה): והוא דתלי בה טבלא (בפל: והני מילי דאית ליה טבלא), וכן בקטע גניזה TS F 1(1) 41: 'הנכנס ליער בח' הווי ראש חבריו, לאגם הווי ראש ישיבה והני מילי דאית ליה טבלא' (וקרוב מאוד לזה קטע גנ' שני: TS F 1(1) 46).

לאור שתי תופעות אלה בטלים לגמרי דברי גודבלט בספרו, עמ' 88. הוא מצטט את המשפט בנוסח הדפוסים, וללא כל הזדקקות לנוסחים בדוקים מגיע למסקנה מרחיקת לכת: 'The question arises whether we have an ascending or descending order of rank in this source. If ascending, then rosh-yeshiva is not the highest position. These arguments are by no means decisive, still they suffice to qualify the usual assumption that the rosh metivta mentioned in BT is everywhere identical to the Geonic office of the same title'. כלומר, מתוך הסדר בדפוס, כשראש ישיבה קודם לראש כלה, מסיק גודבלט שמעמדו כאן נחות לראש כלה, ושמא אין זה כלל 'ראש ישיבה' המוכר לנו מתקופת הגאונים. כאמור, בכל העדויות של הטקסט סדר הדברים הפוך, ראש ישיבה נמצא במקום השני, וכמירכין אין לפנינו בשום נוסח 'ראש כלה' (מכל זה התעלם גודבלט גם בע' 156 שם). ועוד הערה לנוסח הסוגיה הנ"ל: בקטע השני — על רב פפא ורב הונא בריה דרי' — נמצא בכל הנוסחאות על רב פפא שנעשה ראש ישיבה, ואילו רב הונא נהיה 'ריש כלה' רק בכ"א. בכ"י פל: נעשה ראש לבני גולה, ואילו בקטעי הגניזה שוב: נעשה ראש חבריו. ואשר ל'איכא דאמרי' — כל המשפט אינו בקטעי הגניזה, ורק כאן מופיע בכתב־היד האחרים (פריז, פל' ושוב א') 'ראש כלה' (ואילו בכ"מ: ראש לכל בני הגולה).

72 נזכיר כאן השערתו של ש"ד גויטיץ, סדרי החינוך בימי הגאונים, 'ירושלים תשכ"ב, ע' יג,

מופיע המונח 'ישיבה' בתלמודים במובאות של חומר תנאי או בדיונים בשאלת המינוי. בבבלי, לעומת זאת, מסתמן שינוי ברור בשימוש במושג 'ישיבה', ועניינו (גם בפיהם של אמוראי ארץ-ישראל): מקום שבו לומדים ('גרסי', 'מתני להו לרבנן'). מושג זה אף מחליף את 'בית הוועד' שבמקורות הארץ-ישראליים. לא זו בלבד, אלא שמצאנו כי הצירוף 'ראש ישיבה' מופיע כבר במאה הרביעית (להלן יתברר שבאותה תקופה מופיע גם 'ריש מתיבתא'), דבר המקרב אותנו להירארכיה המוכרת בישיבה המאוחרת יותר. ואולם, ניתן להניח כי הצורה 'מתיבתא' היתה שגורה יותר בפיהם של אמוראי בבל. בדיקת משמעותו המוסדית של מונח זה תלמדנו כי אכן אנו מתקרבים למשמעות המקובלת של ה'ישיבה' ההיסטורית.

מ ת י ב ת א

את המונח 'מתיבתא' מצאנו בעשרים-ושבעה מקומות בבבלי⁷³. מתוכם מופיע הצירוף 'מתיבתא דרקיעא' בשש סוגיות⁷⁴, ואילו הצירוף 'ריש מתיבתא' בחמש סוגיות⁷⁵. לדעתנו דווקא הצירופים הנ"ל מלמדים על משמעות ה'ישיבה' הבבליית כהוותה, ולכן נקדים לברר את התופעות של הצירופים, ועל-פיהם לבסוף את ה'מתיבתא' כמלה בודדת. נעיר תחילה כי בשלושה מקומות (כנראה) אין 'מתיבתא' באה במשמעות המוסדית, אלא כציון לייחודה ספרותית של תלמיד, מדודה וקבועה, כפי ששיערו אותה בישיבה⁷⁶.

שבמאמר מוסגר מציע ש'ישיבה' היא כנראה תרגום של המלה היוונית *synédrion* וראה גם: ח' רבין, Qumran Studies, Oxford 1957, עמ' 103—104, המבקש למצוא קשר בין 'ישיבה' שבחז"ל ל'מושב' במגילת ברית דמשק.

73 ראה: קוסובסקי, אוצר לשון התלמוד, יז, עמ' 716—717; מרשימתו נשמטו המקומות הבאים: ערובין כא א; כתובות יז א = סנהדרין יד א; גטין ו א; נדרים פא א.

74 ברכות יח ב (פעמיים); תענית כא ב; סוטה ז ב = ב"ק צב ב = מכות יא ב; גטין סח א; בבא מציעא פה ב; בבא מציעא פו א (פעמיים).

75 ברכות כז ב; ברכות נו א; שבת קיד א; בבא בתרא יב ב; גדה יד ב.

76 ראה: א"ש רוזנטל, תרביץ מ' (תשל"א), עמ' 193—196; שלושת המקומות: ברכות כ א (ואנן קא מתנינן בעוקצין תליסר מתיבתא) והמקבילה בתענית כד ב וסנהדרין קו ב; ב"ק קיז א (מסיים מתיבתא דיומא לרבנן); וכנראה גם גטין סח א: וכל יומא סליק לרקיע (אבל בכ"מ ובכ"ו 130: למתיבתא דרקיעא) וגמר מתיבתא דרקיעא ונחית לארעא וגמר מתיבתא דארעא. (אבל בכ"י ארס 969 — ראה תיאורו אצל פלדבלום, דק"ס לגטין עמ' 9—10 — ובאה"ת: 'וגמר מתיבתא דרקיעא', ובהמשך שם רק בכ"י ארס: ממתיבתא דארעא). ומתיבות אלה, כפי שצינו אסף (תרביץ, ג (תרצ"ב), עמ' 350), זוסמן, סוגיות בבליות לסדרים זרעים וטהרות, ירושלים תשכ"ט, (דיסרטציה) עמ' 61—62, הערה 76 ורוזנטל שם, הן הן הנזכרות בין השאר, באיגרת רש"ג ב נ ו "צ עמ' 4—93: 'דהכי תקין רבנן לתנויי בכל כלה תרתי סרי מתיבתא', כפי שכעת מחברר מקטע הגניזה שפרסם רוזנטל שם, עמ' 196. וכעת מצאתי עוד 'מתיבה' כזאת, בקטע גניזה TS F1(1) 41 לברכות נו א: 'א' ליה שבור מלכא לשמואל... וטחנו בן קשיתא בפר הודיה דדהבא היר' היר' וחזא. מתיבה בר הדיא מפשר חלמי הוה, מאן דיהב ליה זוזא...'. (עכ"פ לפי כ"מ וכיו"ל 130 לגטין הנ"ל, אין סוגיה זו יוצאת מרשימת המקורות ל'מתיבתא דרקיעא' גם במשמעות המקובלת).

מתיבתא דרקייעא

ראינו למעלה שלושה מקרים של 'ישיבה של מעלה'. לגבי שניים מהם לא נתפרש מה נעשה באותה ישיבה, ואילו במקרה השלישי (בבא מציעא פו ע"א) מתבקש רבה ל'ישיבה של מעלה', ונראה שם בבירור שהיא היא ה'מתיבתא דרקייעא' בה נתקיימה המחלוקת הנזכרת שם. והנה, גם לגבי מושג זה מהרהר גודבלט⁷⁷ שמא לא 'heavenly academy' לפנינו, אלא 'heavenly court' או: 'session in heaven'. דומה כי העיון במקורות כולם אינו מצדיק ספק זה.

(א) בבא מציעא פו ע"א — קא מיפלגי במתיבתא דרקייעא, אם בהרת קודמת לשער לבן — טמא, ואם שער לבן קודם לבהרת — טהור; ספק — הקב"ה אומר טהור וכולהו מתיבתא דרקייעא אמרי טמא⁷⁸.

כיוון שמופיעה כאן 'מתיבתא דרקייעא' פעמיים ובהקשרים שונים, ניתן לבחון את המשמעות המדויקת של המלה. אמנם אפשר היה לפרש 'קא מיפלגי במתיבתא דרקייעא' שחלקו in the heavenly session, אך אז אין כל משמעות למשפט השני: 'הקב"ה אומר טהור וכולהו מתיבתא דרקייעא אמרי (?! all the heavenly session say) טמא'. כמורכב, אין הסיפור מתאים לסיטואציה של בית-דין (וכי איכא ספיקא קמי שמיא?). לפנינו מחלוקת בהלכה, דוגמת המחלוקות המתקיימות בין חכמים בישיבה, ו'מתיבתא דרקייעא' הנו כינוי לגוף החכמים היושבים בישיבה של מעלה ועוסקים בהלכה. בדברי אגדה אחרים אף מתפרש מה בדיוק מתרחש במתיבתא דרקייעא:

(ב) סוטה ז, ע"ב⁷⁹ — א"ר שמואל אמר רבי יוחנן⁸⁰, מאי דכתיב: 'יחי ראובן ואל ימות... וזאת ליהודה' (דברים לג, ו—ז), כל אותן שנים שהיו ישראל במדבר היו עצמותיו של יהודה מגולגלין בארון עד שעמד משה ובקש עליו רחמים וכו'.

הקטע ממשיך בעברית, וכנראה אלה עדיין דברי רבי יוחנן, עד 'שמע ה' קול יהודה'. מכאן מעבר לארמית, ודומה כי זו כבר תוספת בבליית על דרשתו של ר' יוחנן:

על איבריה לשפא, ולא הוה קא מעיילין ליה⁸¹ למתיבתא דרקייעא — ואל עמו

77 עמ' 86.

78 בכ"י פלורנץ: ספק מאי, אמ' הקב"ה טהור, מתיבתא דרקייעא אמרי טמא.

79 וכן בבא קמא צב א; מכות יא ב.

80 בב"ק ובמכות: רבי יוחנן.

81 בב"ק: לא הוו קא מסקי למתיבתא דרקייעא, וכן בכ"מ שם: קא מסקי ליה למתיבתא (וכן בכ"ה ובאה"ת), ובכ"פ: לא הוו מעיילי ליה (= סוטה, מכות).

תביאנו'. ולא הוה קא ידע משקל ומטרת בהדי רבנן⁸² — 'ידיו רב לו'. לא הוה קא סלקא ליה שמעתא אליבא דהילכתא⁸³ — 'ועזר מצריו תהיה'.

ודאי שאין כאן עניין לבית-דין במובן המקובל, אך מה שחשוב עוד יותר לענייננו הוא כי נראה שאין ה'מתיבתא דרקייעא' אלא העתקה של המתיבתא הקיימת בין אמוראי בבל. במתיבתא זו נושאים ונותנים ב'שמעתא', ומשתדלים שהדברים יתקבלו כהלכה (ראה רש"י לסוטה שם)⁸⁴. ממקום אחר משמע שה'מתיבתא דרקייעא' מתקיימת דרך קבע, יום יום:

אבא אומנא הוה אתי ליה שלמא ממתיבתא דרקייעא כל יומא. ולאביי כל יומא דשבתא, לרבא כל מעלי יומא דכפורי⁸⁵.

אף ממקום נוסף⁸⁶ מסתבר קיומה ה'קבוע' של המתיבתא דרקייעא, שכן בשעה ששמואל מוצא את לוי בבית-הקברות, מספר הלה שמנועים ממנו להיכנס למתיבתא דרקייעא כמניין השנים שלא נכנס הוא למתיבתא דר' אפס⁸⁷.

82 בב"ק כ"י המבורג: למשקל ולמיטרה בהדי...; ובכ"ר: למטרה ולמשקל ביני רבנן. וגם במכות בכ"מ: למשקל ומיטרי (ורא' גם דק"ס); וכן בשאלתות מקץ, לב (מהדורת מירסקי עמ' רטו): ולמטרא.

83 במכות: לא הוה ידע לפרוקי קושיא.

84 וכבר ייחסו לרבי עקיבא את הרעיון 'כשם שהשואל שואל למטן כך למעלן... כשם שנושאים ונותנים בהלכה למטן כך נושאים ונותנים בהלכה למעלן' (תנחומא שמות, יח); וראה: אורבך, חז"ל, עמ' 273.

85 תענית כא, ב; ואולם יש לבדוק אחרי מהימנות הגרסה שבדפוסים. בכמה כתבי-יד (אוקספורד 366, מינכן 140; אבל לא מ' 95); ניו-יורק אדלר 84, ברגמ"ה ובמיוחס לרש"י) מר ק י ע א (ראה: מלטר עמ' 89; ובדק"ס העיר שגם באה"ת ובמנוח"מ וביוחסין ע' אבא אומנא כך הגירסא).

86 ברכות יח ב.

87 כך בדפוסים: 'כל כי הנך שני דלא סליק למתיבתא דר' אפס ואחלישתיה לדעתיה לא מעיילין לך למתיבתא דרקייעא'. אבל בכתב-יד אין זה ברור אם כמותו מספר שנים ימנעו ממנו הכניסה, או שימנעו ממנו כניסה בגלל אותם שנים שלא נכנס לר' אפס. בכ"י פל': 'דאמרי הואיל וכל הנך שני לא אולת... לא מעלינן לך' וכו'. וקורב לזה בכ"י פ' שהביא בדק"ס, וכן בקטע גניזה אוקס' Hebr. c. 65, 11: 'דאמ' כל הנך שנין דלא מעלי לתיבתא (כך בכה"י) דר' אפס... השתא גמי לא איעול למתיבתא דרקייעא'. מאגדה זו אף משתמע שהחכמים עולים למתיבתא דרקייעא — ואחרי-כך חוזרים לבית-הקברות. כך פוגש אחר-כך שמואל את אביו, שמתחילה נאמר עליו 'סליק למתיבתא דרקייעא'. ואמנם זוהי התמונה המתקבלת גם ממקור אחר ל'מתיבתא דרקייעא' — בבא מציעא פה ב. שם מספר תלמיד אחד כי ביקש מאליהו לראות החכמים 'כי סלקי למתיבתא דרקייעא'. אמר ליה: בכולהו מצית לאסתכלי בהו לבר מגוהרקא דר' זוינא, דלא תסתכל ביה. מאי סימניה? בכולהו, אזלי מלאכי כי סלקי ונחית, לבר מגוהרקא דר' חייא דמגפשיה סליק ונחית. בכ"י המ' שם: 'דאמרי לאליהו אחזי לי רבנן צדיקי כי סלקי ונחתי (כך גם בכ"י מ' ורומי) למתיבתא דרקייעא'.

על גוהרקא — ראה פ' הגאונים לטהרות עמ' 14: כמין קתדרא פ' כורסי (וראה הערת אפשטיין, שם); וגייגר בתוס' הערוך השלם עמ' 117 (כסא, אלנא, מטה). וראה גם S. Telegdi, 'Essai sur la Phonétique des Emprunts Iraniens en Araméen Talmudique', JA 226 (1935), p. 236, n. 38.

'מתיבתא דרקיעא' — ו'בית-דין של מעלה'

ייחודה של 'מתיבתא דרקיעא', כמקום לימוד, לעומת heavenly court, יתברר עוד יותר אם נשווה אותו לביטוי אחר השגור בפיהם של חז"ל, והוא: בית-דין של מעלה. על התפתחותו של רעיון זה עמד א' אורבך⁸⁸, אך לענייננו חשוב לציין שדווקא 'בית-דין של מעלה', הורכב כנראה מ'ממליא של מעלה' (אורבך, שם, עמ' 145) הוא שיושב בבית-דין, ותפקידיו מגוונים: בזמנים קבועים — כמו בית-דין של מטה⁸⁹ — הוא דן את הבריות, כיהידים וכציבור, ויש שבכוחו למחול בשעה שאין בית-דין של מטה רשאים⁹⁰. בית-דין של מעלה אף נותן אישור למעשיהם של בית-דין של מטה⁹¹, ובשעה שבית-דין של מטה משהים פעולתם, עושים זאת במקומם בית-דין של מעלה⁹².

כל האמור לעיל באשר ל'בית-דין של מעלה' אינו ב'מתיבתא דרקיעא'. ב'מתיבתא דרקיעא' משתתפים דווקא חכמים לאחר מותם⁹³ (וכן מי שתמך בחכמים — פסחים נג ע"ב), ולא ממליה של מעלה, ואין היא אלא בבואה של פעילות החכמים עלי אדמות; אין עולים לשם אלא 'למשקל ולמטרח בשמעתא', 'לפרוקי קשיא' ו'לפלוגי' בדיני טומאה וטהרה וכיוצא באלה.

'ריש מתיבתא' — 'מלך'

הצירוף 'ריש מתיבתא' מופיע חמש פעמים בדפוסי התלמוד הבבלי⁹⁴, וכבר במבט ראשון מתברר שאין זה ראש session של לימוד, אלא ראש שמתמנה או נבחר לתפקיד

88 ראה: חז"ל, פרקי אמונות ודעות, ירושלים, תשל"א, עמ' 145, 159, 273; גודבלט בספרו (עמ' 68) יוצא נגד אורבך שביקש להראות שכבר תנאים מדברים על ב"ד של מעלה. לדעתו המקור היחיד לטענת אורבך הנו בדברי רשב"י (ראה: אורבך, שם, עמ' 156 הערה 63) — אך אין הצדק עם המבקר, שכן מצינו כמה מאמרי תנאים המדברים על בית-דין של מעלה: מכות יג ב — רבי עקיבא; שבועות כא א — בשם רשב"י (ובמקבילה בתמורה ג א — בשם רבי מאיר); וכן בברייתא אנונימית בשבת קכט ב, שכנראה ששמואל כבר מתבסס עליה.

89 שבת קכט ב: בשני ובחמישי.

90 מכות יג ב; אך גם להיפך: שבועות כא א = תמורה ג א — ב; ראה גם: ירושלמי סנהדרין פ"א יח ע"א; שיר השירים רבה ח ט.

91 ירושלמי ברכות פ"ט יד ע"ג; מכות כג ב.

92 ירושלמי ראש השנה פ"ב נח ע"ב.

93 והיא היא הישיבה של צדיקים, שהקב"ה עתיד למנות, קוה"ר א יא. גם פרקוי בן באבוי רואה כך את הישיבה של מעלה: 'ואף חכמי' לעולם הבא מתעסקין בתורה שבעל פה בישיבה שלמעלה שכך כת' זכרו תורת משה עבדי וגו' ואמר רב חייא בר אשי אמ' רב תלמידי חכמי' אין להם מנוחה [לא בעולם הזה] ולא בעולם הבא שנאמר מחיל אל חיל וגו' מחיל זו ישיבה שלמטה אל חיל זו ישיבה שלמעלה יראה אל אלהים בציון בישיבה שלמעלה שאין ציון אלא ישיבה'. גזיזי שכתר, ח"ב, עמ' 572. ולדרשת 'ציון' — 'ישיבה' השווה: תרביץ ב' תרצ"א עמ' 396.

94 ראה לעיל, הע' 75; על מקומות נוספים בכתבי-יד נעיר להלן.

מוגדר⁹⁵, — כפי שיתברר להלן תפקיד של הוראה ברבים בראש מסגרת של חכמים. שני המקרים בהם הביטוי 'ריש מתיבתא' מתייחס להכם בבלי, מתייחסים למי שפעלו באמצע המאה הרביעית (אביי)⁹⁶ או ראשית המאה ה-5⁹⁷. שימוש סתמי בביטוי, לעתים כניסוח או פירוש של מעשים שארעו בארץ-ישראל, אף הוא מלמד על משמעותו של התפקיד. על רבי יהודה הנשיא נאמר: 'ריש מתיבתא הוא, ושיכחי רבנן קמיה, ומחדדי שמעתיה'⁹⁸. לדברי רבי יוחנן 'איזהו ת"ח כל ששואלין אותו הלכה בכל מקום ואומרה'⁹⁹ מובאת בבבלי תוספת כי 'נפקא מינה למנוייה פרנס על הציבור. אי בחדא מסכתא — באתריה, אי בכלי תנויה'¹⁰⁰ — בריש מתיבתא. ובכן לא זו בלבד שאין ריש מתיבתא ראש לכמה תלמידים, אלא שדרגתו חורגת ממינוי לוקאלי ('באתריה') ונתפסת כעמדה מרכזית יותר בקרב יהודי בבל, או על כל פנים בקרב חכמי בבל. המתמנה למשרה זו — 'אימתו'¹⁰¹ נופלת בעולם (ברכות נו, ע"א).

ממקום אחד מתברר שכבר בתקופת האמוראים נזקקו לפועל 'למלוך' כציון למי שיושב ב'ריש מתיבתא': 'ריש מתיבתא דמליך'¹⁰² במתא מחסיא טביומי חתים'¹⁰³. יש שבכתבי-יד מחליפה מלה זו — מלך — את הביטוי ריש מתיבתא, וכך מצינו בכ"מ לברכות כז ע"ב שאומרים לרב אלעזר בן עזריה: 'ניקום מר ונימליך'¹⁰⁴. ואולם התופעה קיימת גם בכיוון הפוך, ואם בדפוס התלמוד מצינו שאמרו לאביי 'מלכא הוית' — קאי אמורא עלך, הרי שבכמה כ"י (ראה: דק"ס) גרסו: 'כי הוית ריש מתיבתא' — קאי עילוך אמורא'¹⁰⁵.

95 בב"ב יב ב: 'אימנו רבנן לאותובי (כך בכ"ה) לרב אחא מדפתי ברישא, וכך בנוסח הדפוסים בבבלי ברכות כז ב: 'ניחא ליה למר דליהוי ריש מתיבתא'.

96 בקטע גניזה, לניגגרד-אנטונין 332: רבא.

97 מר בר רב אשי.

98 גדה יד, ב; בכ"ז 111: ומחדדן שמעתיה.

99 שבת קיד א.

100 בכתבי-יד: כולי תלמודא — ראה: דק"ס הע' ס; על מקום זה, ועל 'תנוי', העירו בין השאר אלבק, מחקרים בברייתא ובתוספתא, עמ' 186 (וראה שם, עמ' 14 הערה 2); אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 987 הערה 2; א"ש רוזנטל, לשונות סופרים, יובל שי, רמת גן תשי"ח, עמ' 302; ולסיכום החומר ראה זוסמן, בדיסרטציה, הנ"ל, עמ' 61 הע' 75, ולדעתו 'כולי תנוי' = כל חומר הלימודים המקובל בשיבה, תלמוד (משנה עם פירוש). גודבלט, עמ' 61 הערה 75 ממעט בחשיבות מסורת זו שבשבת, ואינו רואה כאן ציון לריש מתיבתא המוכר מתקופה מאוחרת יותר: 'Surely eligibility for the supreme position in rabbinic circles required greater qualifications than those mentioned here'. אין דבריו לעניין כלל, שכן המדובר כאן בהיקף ידיעות (איזהו ת"ח) כתנאי למינוי רם, ולא על סגולות אישיות וכיוצא ב.

101 בכ"מ כ"פ ובית נתן: ודחלי כולי עלמא מינך. (אבל בקטע לניגגרד הנ"ל — חסר).

102 בכ"י המבורג שם בהמשך: 'כדמלו בי עשרה מלך פתח ותני'.

103 בבא בתרא יב ב.

104 אבל בכ"י פל': ריש מתיבתא.

105 ברכות נו א; ואף בקטע גניזה, לניגגרד-אנטונין 332 (ראה: כץ, 'זר לגבורות', קובץ

ואמנם, הבדיקה בתלמוד מלמדת כי בעשרה מקומות מדובר על חכמים מסוימים ש'מלכו' — וכולם אכן שימשו כראשי-ישיבה¹⁰⁶.
 אין כל יסוד, אם כן, לטענה שהמושג 'מלך' מופיע רק מתקופת הגאונים כביטוי המיוחד לפעולתו של 'ראש ישיבה'¹⁰⁷. ה'מלכים' שצוינו בבבלי הם מן המאה הרביעית והחמישית (רבה, רב יוסף, רבא, רב אשי, מר בר רב אשי ורב אחא מדפתי) ורק שניים מסוף המאה השלישית (רב הונא ורב חסדא)¹⁰⁸. הכינוי לשמואל — 'שבור מלכא' — מופיע אף הוא בעיקר בפיו של רבא (ופעם בפי רב נחמן), ואחריו בפיו של רב פפא על רבה; חכמי הדור הראשון לא השתמשו בתואר זה כלל.
 בהמשך ובהתאמה לשימוש 'מלך' בתלמוד, משתמש גם רב שרירא גאון באיגרתו ב'מלך' רק מרב הונא¹⁰⁹, ושמא לפנינו כבר בתלמוד עדות לשונית להתפתחותה של ישיבה

מחקרים... מוגש לר' זלמן שז"ר, ירושלים תשל"ג, עמ' 594, ובגנזי תלמוד ירושלים תשל"ו עמ' 18: ['לאביי א' ליה] [מתיבתא וקאים עלך אמורא; ואולם בקטע גניזה אחר, וחשוב לדעתי (ראה לעיל, הע' 76) TS F 1 (1) 41 : 'לאביי א' ליה מ ל כ ת וקאיי עילוך אמורא' וכן בכ"י פל': מלכא הוית.

106 ברכות נו א — אביי, ברכות סב א — רבא (רבא מקמי דהוה רישא... בתר דמלך... ; בכ"מ: מקמי דמלך... כי מלך והוה ריש מתיבתא, ואילו בב"ב ובכ"פ (דק"ס): ... כי הוה ריש מתיבתא) ברכות סד א והוריות יד א — רבה ורב יוסף. ובכ"מ שם גם בראשית המשפט: 'לא קבל עליה מלכותא' וראה דק"ס שם, אות י'. שבת קנז, א — רב אשי; מגילה ז, ב — רבה. ב"ב יב, ב — מר בר רב אשי; גטין סב א — רב הונא ורב חסדא. ובשני מקומות על חכמים בארץ ישראל: תענית כא א — ר' יוחנן. שבת נט ב (כתובות קג, ב) — ר' חנינא בר חמא. ושמא יש לקשור לכאן את הכינוי 'שבור מלכא' שיוחס לשמותיהם של שמואל ורבה (או רבא): ב"ב קטו ב; ב"ב קצו ב; פסחים נד א.

107 לכך רומז גודבלט בספרו, עמ' 87; המילונים לא עמדו על היקף התופעה בתלמוד הבבלי, ולוי (ח"ג, עמ' 129, ע' מלך, עמ' 131 ע' מלכא) ובעקבותיו יאסטרוב (עמ' 791 ע' מלך, מלך; וראה גם: ערה"ש ח"ה עמ' 155) ציינו רק לברכות וגטין, ויאסטרוב אף תרגם באופן סתמי: 'officiated (as teacher and judge)'. גודבלט בספרו מתייחס רק למקרהו של רבי אלעזר בן עזריה, ולכן מסיק ש'מלך' 'could equally apply to exercising the authority of Nasi'. אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשט"ו, עמ' מה, עומד בקצרה על הביטוי, אך בעיקר ביחס לגאונים. (ראה גם בהערה הבאה).

108 אך שם: 'רבנן איקרו מלכים'; בתרביץ, לא (תשכ"ב) עמ' 285, שיער מ' בר שגניבא קורא לשני החכמים 'מלכי' לגנאי (בעקבות S. Funk, Die Juden in Babylonien, Berlin 1902, p. 108, n. 5). על שרוב הונא נתמנה ראש ישיבה מטעם ראש הגולה ('שכוהו מכוח המלכות'). השערה זו לכשעצמה דחוקה, מה גם שאין כל הוכחה שאכן נתמנה רב הונא על-ידי ראש הגולה (באיגרת רש"ג עמ' 83 נאמר רק: 'מלך רב הונא דהוה מן בני נשיאה'), ראה מ"ש ב'יהדות בבל ומוסדותיה' ירושלים תשל"ה, עמ' 111 הערה 31, וכן י' פלורסהיים, 'ייסודן וראשית התפתחותן של ישיבות בבל בימי המשנה והתלמוד', ציון, לט (תשל"ד), עמ' 185. בספרו 'ראשית הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד', תל-אביב תשל"ל, עמ' 41 הערה 28 מניח בר כי התואר 'מלכים' ניתן לא רק לראשי-ישיבה אלא גם לת"ח נודעים, והוא משמש (לאחר המקרה של רב הונא ורב חסדא) 'אות הערכה וכבוד לת"ח' (אבל השווה הערתו שם עמ' 95 הע' 5). דומה שבדיקתנו העלתה שהוה מונח טכני בתלמוד הבבלי, המציין רק ראשי-ישיבה (והשווה דברי פונק, שם, עמ' 73, הע' 3).

109 באיגרת רש"ג נמצא המונח בנוסח השאלה שהופנתה אליו: 'ורבנן סבוראי כיצד נסדרו אחרי

במתכונתה המקובלת לדורות, עם ריש מתיבתא ('מלך'), וכאותה מסורת שבספור רבי נתן הבלבלי¹¹⁰.

אנו רשאים לסכם כי המונחים 'ריש מתיבתא' ו'מלך' מלמדים על מסגרת קבועה של חכמים, בראשה ישב חכם שלימד בציבור על-פי דפוסים מקובלים ('לאבוי אמר ליה: מלכא הוית, קאי אמורא עלך'). נבדוק כעת את המונח 'מתיבתא' ללא צירופים, וגראה אם אכן תמונה זו מתאשרת.

'מתיבתא' ללא צירופים

המונח 'מתיבתא' ללא צירופים מופיע בשתים עשרה סוגיות בבבלי¹¹¹, בשני מקומות,

רבינא ומי מלך אחריהם מראשי הישיבות' (עמ' 6, גו"צ). בחלק הראשון של תשובתו, הדן בהתפתחות תורה שבע"פ, כמעט ואין רש"ג נזקק לביטוי כלל (להוציא בעמ' 16 — בקשר לרבי, ובעמ' 34, לפי גו"צ בלבד, בקשר לר' אפס), והיעדרות המונח בולטת כשהוא מונה את דורות האמוראים (עמ' 59 ואילך). 'מלך' מופיע אצלו בעיקר בחלק ההיסטורי (מעמ' 72), אך לא לגבי נשיאי ארץ-ישראל. אצלם תמיד:

ובתר הלל — שמעון בנו . . .

ובתר רבן גמליאל — שמעון בנו וכו'.

גם לגבי הדור הראשון של אמוראי בבל (78—82) אין רש"ג נזקק למונח, ואפילו במקומות שהדבר מתבקש כגון: 'ושכיב רב בשנת תקנ"ח ונהג שמואל לחדויה בתריה שבע שני' (עמ' 81). רק לאחר מותו של שמואל (עמ' 83) — 'מלך רב הונא', ומכאן ואילך זהו מונח קבוע אצלו.

110 'בתחילה בימי רב . . . לא היתה עדיין ישיבה בבבל . . . ולאחר שנפטר רב עשו ישיבה בבבל על דרך א"י והיא ישיבת סורא ומלך בה רב הונא מ' שנה, והוא היה הראשון לכל מי שהיה ראש ישיבה בבבל'. קרובים לדבריו מה שנמצא בסדר תנאים ואמוראים, מהדורת כהנא, פרנקפורט תרצ"ה, עמ' 4. על חכמי בבל הראשונים, ר' אבא, רב, שמואל נאמר תמיד 'נהג שררות', ואחר כך רב הונא ורב חסדא, ועשו שתי ישיבות והלך רב חסדא למחסיא ועשו אותו ראש ישיבה . . . ומתיבתא דרב הונא בנהרדעא' (!). הסוגיה בכתובות קו א רומזת אמנם למסגרת קבועה עוד בימי רב: 'כי הוו מיפטרי מבי רב . . . מבי רב הונא' וכו', ואולם נעיר כי שם מדובר רק על 'מתיבתא' דרב הונא, ולא של רב, ורק רב הונא דורש שם באמוראים. ועוד זאת: במרבית העדויות של כה"י אין כלל רב: בכ"מ, וטיקן 113 ו-130: מבי ר', וכן גם בהגדות חז"ל כ"י פריז 307: מבית ר', ובילקוט מל"ב רכט: מבי ר'.

111 ברכות כ א = תענית כד ב (= סנהד' קו ב); ברכות נו א; ערוכין כא א; כתובות קו א; יבמות קה ב; כתובות יז א = סנהדרין יד א; נדרים פא א; גטין ו א; סנהדרין קי א; ב"ק קי א; ב"מ פה א; שם, פה ב; כך המצב בדפוסים אבל בכתבייד נמצאים עוד, ואעיר על אחת. ברכות יז ע"ב: ואמר אשי בני מתא מוחסיא אבירי לב גינהו דקא חזו יקרא דאורייתא תרי זימני בשתא ולא מגייר גיווי מינייהו'. בכ"מ גרס 'בשבתא דמתבתא' ותיקרא דאורייתא' ו'שבתא דמתיבתא' נמצא כהערת בעל דק"ס גם בבית נתן ובעין יעקב דפוס ראשון. גודבלט בספרו עמ' 165 הע' 19 מעוניין למעט ב'מתיבתא' בתלמוד על-פי שיטתו ולכן רואה כאן 'תוספת פרשנית' ונוסחא זו לדעתו: 'does not occur in particular early witnesses, and the majority of manuscripts agree with our printed text'. אין הצדק עמו. כבר לפני בעל ספר העתים (עמ' 248) היה 'דהא קא חזו בשבתא דמתבתא' תרי זימני בשתא' וכמוהו גם נמצא בתוספות רבנו יהודה שירליאון (מהד' זק"ש): 'בשיבתא דמתיבתא'. גם בקטע גניזה לנינגרד-אנטונין נמצא: 'דקא חזו בשבתא דמתבתא'.

כאמור, משמשת 'מתיבתא' כיחידת לימוד בישיבה, ולא כציון לישיבה עצמה¹¹². ואולם בכל שאר המקומות, אין אפילו רמז לשימוש העתיק הארץ-ישראלי: ישיבה כבית-דין, התמונה העולה מן המתיבתא היא תמיד מקום בו לומדים תורה גם כשהמדובר, כביכול, במסגרת ארץ-ישראלית. יתר על כן, ההתרשמות היא שבמקום זה יושבים חכמים רבים, ובסוגיה אחת אף מופיעה ה'מתיבתא' כמקבילה ל'בי מדרשא'¹¹³.

א. נדרים פא ע"א — איסי בר יהודה לא אתא למתיבתא דר' יוסי תלת יומי. אשכחיה ורדימוס בר' יוסי א"ל מ"ט לא אתי מר לבי מדרשא דאבא הא תלת יומין...¹¹⁴.

ב. ברכות נו ע"א — אמר ליה רבא: חזאי אפדנא דאביי דנפל וכסיין אבקה, א"ל [בר הדיא לרבא]: אביי שכיב ומתיבתיה¹¹⁵ אתיא לגבך. א"ל חזאי אפדנא ידידי דנפל ואתו כולי עלמא שקיל לבינתא לבינתא. א"ל שמעתך מברדן בעלמא. אם מותר ללמוד מדברי-חלומות, הרי דומה שהבניין כאן הנו רמז ל'מתיבתא', ובהתמוס-טותו מתפורות 'שמעתתא' — מסורות לימוד. ברור שאין מדובר כאן בבית-דין, תפיסה זו, שאכן מדובר כאן בבית-המדרש, חדרה גם למסורת הנוסח, ובקטע גניזה¹¹⁶ נמצא:

ת"ב תא תרי זמני בשתא' (א"י כין, מסכת ברכות מן הגניזה, עמ' 582; וכן בגנזי תלמוד בבלי, לוחות עמ' יב).

112 ברכות כ א; ב"ק קיז א.

113 לדעתי אין ללמוד הרבה מן השימוש המרובה של 'בי מדרשא' בבבלי, לעומת 'מתיבתא'. למעלה ראינו ש'ישיבה' מתחלפת עם בית-ועד במקורות ארץ-ישראל, ואילו כאן המתבתא באה במקום בית-המדרש. ביקורת הטקסט אף עשויה לגלות שכמה בתי-מדרשות בבבלי הן 'ישיבות' או 'מתיבתא' — לפחות בחלק ממסורות הנוסח (אם כי ודאי יכולה להיות כאן גם מרשנות מאוחרת). לשם דוגמא: בבבלי ברכות נו א: 'אזל רבא ההוא יומא ויתיב בי מדרשא'. ואילו בקטע גניזה (לניגגרד-אנטונין): 'יתיב באידרונא ישיבה דבי רבנן'. (כך יש לקרוא שם, ולא אידרובא כפי שקורא כץ, ספר שזר שם, עמ' 595, ועניינו: חזר).

114 בכ"ז 110: 'למתיבתא... למדרשא' ונוסף בי מעל לשורה באותיות זעירות; אלא שידוע מדרש, מדרשא = בי מדרשא, ראה: רוזנטל, תרביץ, מ (תשל"א) 194 הערה 1. בשאילתא ראה, קמז: 'איסי בן יהודה לא על לפירקיה דר' יוסי' ובהמשך: 'מ"ט לא אתי לפירקיה'. אין כל הוכחה לעדיפות של גירסת השאילתות, ועל כל פנים הבבלי מדבר על לימוד הנמשך לפחות שלושה ימים (דבר שיתאים רק לפירוש הראשון לפירק שנותן אפשרות, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 898—899, המעיר על סוגייתנו שם). גודבלט בספרו (עמ' 83) מבקש לקרוא כאן 'מתיבתא' דר' יוסי, כלומר 'ישיבות' המתקיימות זה כמה ימים. הדבר אמנם אפשרי — אם כי ודאי לא הכרחי — ועל כל פנים פירוש זה אינו הולם את מרבית ה'מתיבתא' שבבבלי, כפי שנראה מיד. גם המסורת בכתובות יז א (= סנהדרין יד א) על ר' אבהו שהיה הולך 'ממתיבתא לבי קיסר' נראה כתיאור הליכה בין שני מקומות (אלא שבכ"ז 130 בכתובות אין 'ממתיבתא', ובכ"ז 112 נמצא: ממתיבתא דבי (!) קיסר').

115 מתיבתיה — כך גם בקטע גניזה, לניגגרד-אנטונין 332 (כץ, זר לגבורות, עמ' 595), אבל בכ"מ: ואתא מתיבתא גבך; וכן בקטג"נ TS F 9, 59: ואתא מתיבתא לגבך; ובקטג"נ TS F 1 (1) 41: מתיבתא אתיא לקמך.

116 TS F 9, 59.

ואמ' ליה חוא[י] בחילמא ליבני דבי מדרשא ...
אמ' ליה שמעתתך מיבד [] דכולי עלמא ומכנפי להו
וקבענהו [] בבי מדרשא.

ועוד זאת: בשתי נוסחאות שהביא בעל דק"ס¹¹⁷ נמצא:
ואתא מתיבתא דפומבדי תא וסמכי עילוה.
וגירסה זו מתחזקת מכ"י פלורנץ¹¹⁸:

... אביי דשכיב בחיך ואתי מתיבתא דפומבדי תא לגבך.

שמא לפנינו אזכור מפורש ראשון בבבל ליישיבה של מקום פלוני¹¹⁹.

בשלושה מקומות מתקשרת ה'מתיבתא' עם שמו של רבי¹²⁰, ובשניים מאלה מתברר כי עסקו בה (לדעת הבבלי) בלימוד, וכן כי היה סדר קבוע ליישיבת התלמידים:
(א) יבמות קה ע"ב — כ"י גדל [בנו של ר"א בר"ש] אתא, יתיב במתיבתא דרבי.
בנוסחאות רבים נמצא שם: 'הוה קא שקיל וטרי בשמעתא'¹²¹, ובקטע גניזה: 'יתיב במתיבתיה דרבי קא מקשי ומפריך'.

(ב) יבמות קה ע"ב — 'אתא רבי למתיבתא, אינהו דהוו קלילי יתיבו בדוכתייהו'¹²²
... אמר ליה אני ישמעאל בר' יוסי שבאתי ללמוד תורה מרבי...¹²³.

גם דברי הבבלי בגיטין ו ע"א ועירובין כא ע"א מלמדים כי 'מתיבתא' מצויה בבבל (ראה: רש"י לגיטין שם, ד"ה 'מתיבתא'), ומספר התלמידים בה נכבד עד שהדבר מצדיק התחשבות בהם בשאלות בהלכה.

לפנינו מסגרת פורמאלית וקבועה, ולא disciple circles של חכם וכמה תלמידים;
רק במשמעות זו של 'מתיבתא', תובהר ההלכה כי בחו"ל, שם אין 'מתיבתא' (ולא צריכי רבים למיתי לפרקא במקום עולי רגלים' — רש"י) — לא התירו פסי ביראות¹²⁴. ואמנם,

117 כתב יד פריז ובית נתן.

118 שם סדר הדברים הפוך: קודם ביתו של רבא נופל, ואחר-כך של אביי.

119 ועל כל פנים דברי גודבלט (עמ' 265): 'the phrase yeshivah/metivata of Sura/Pumbe- dita never appears in BT' (וכן יש לתקן מה שהעיר בעמ' 83, שכן 'בית נתן' בודאי משקף נוסח כתב-יד).

120 בבא מציעא פה א; יבמות קה ב; בבא מציעא פה ב.

121 כך גם באה"ת ובילקוט כ"י שהביא בדק"ס.

122 בכ"ו 111: אינהו דהוו קלילי בדוכתיה, ונוסף בגליון: אולי ויתבי.

123 על מסורת זו והמשמעות ממנה נדון בהרחבה במקום אחר. ראה עליה דברי A. Büchler 'מפסע על ראשי עץ קדוש' Jubilee Volume in honour of Eduard Mahler, Budapest 1937, pp. 379 ff.

124 וכדאי להעיר שוב: בשתי הסוגיות הללו מופיעות ה'מתיבתא' בדברי הבבלי הסתמיים המפרשים את דברי רב ושמואל, ולא בפיהם. בגטין: 'רב סבר דאיכא מתיבתא', ובעירובין אומר רב: 'איין בורגנין בבבל ולא פסי ביראות בחו"ל' ואילו הבבלי מפרש דבריו על-פי בורגנין ומתיבתות בבבל. בכל הסוגיות שמנינו לא הוזכרו 'מתיבתות' של רב ושמואל, והבבלי הראשון שאליו מיוחסת מתיבתא הנו רב הונא (כתובות קג א) ואחר-כך מצינו מתיבתא לאביי ורבא (ברכות נו א).

גם המסורת על 'מתיבתא דרב הונא' שהיה דורש בה ב"ג אמוראי¹²⁵ (אם אכן משפט זה קשור להמשיך: 'כי הו' קיימי' — השווה: שאילתות, ברכה, קסה) מלמדת על ריבוי 'רבנן' במקום אחד, ולא רק בשעת ה'כלה'.

קשה מאוד להסיק מסקנות אודות מהות הישיבה הבבלית על-פי החומר שראינו עד כה, ולא זו היתה מטרתנו בעיון זה. השאלה שעמדה במוקד הדיון היתה מיוסדת על כמה עובדות קיימות:

(א) בתקופת הגאונים בבבל קיימים מוסדות — קרוב לכנותם 'אקדמיות', אם כי סמכויותיהם חורגות בהרבה מהאקדמיה של ימינו; (ב) מוסדות אלה מכונים בפיהם של גאוני בבל: 'ישיבות', ובארמית מתיבתא; (ג) לפי דבריהם של גאוני בבל 'מתיבתא' אלה יסודם בתקופת האמוראים (לכל המאוחר).

ביקשנו לבדוק אם אכן קיימים גופים הקרויים 'ישיבות' או 'מתיבתא' עוד בתקופת האמוראים, ומהן הפונקציות המיוחסות להם. העלינו כי אמוראי בבל אכן מכירים גופים בשם 'ישיבות' או 'מתיבתא', אלא שלא הם חידשו את המונח כמוסד. מושג זה — ישיבה — היה מקובל על תנאים בארץ-ישראל כמלה נרדפת לבית-דין, או סנהדרין. אף זאת: מעשה 'הושבתו' של אדם נתפרש כמרמוז על מינויו לתפקיד, בדרך-כלל הכוונה לדיין בבית-הדין; על-פי מילוי תפקיד זה אף דרשו את המלה 'ישב' במקרא. שימוש זה אף חדר לבבלי דרך מסורות תנאיות שצוטטו שם.

ואולם מונחי 'ישיבה' ו'מתיבתא' בלשונם של הבבליים מציינים תמיד מקום התאספות לשם לימוד ואף פעם לא בית-דין או סנהדרין. כך גם מתפרשים מושגים אלה במובאות ממקורות ארץ-ישראליים בבבל. מעבר זה אינו מפתיע, אם נזכור שגם בארץ-ישראל שימשה הסנהדרין לא רק כבית-דין גבוה אלא גם כ'בית המדרש הגדול'.

התמונה העולה מן הבבלי מקרבת אותנו למציאות הידועה בתקופת הגאונים. על כך ניתן ללמוד מהתואר 'ריש מתיבתא' שמופיע — אף כי מעט ורק מהמאה הרביעית — בבבלי, וכן מן המונח 'מלך' כציון מובהק לראש ישיבה עוד בתקופת האמוראים, כשם שהוא ידוע מתקופת הגאונים. 'מלכות' זו קשה להלמה כתואר כבוד של חכם היושב לפני שניים שלושה תלמידים. דומה שמסתמנת כאן — החל מסוף המאה השלישית או ראשית הרביעית, התארגנות של חכמים על-פי מתכונת קבועה, התארגנות המיוחסת, בכמה מסורות מתקופת הגאונים לאותה תקופה ממש¹²⁶. אף ראשית ה'מלכות' שמצינו בתלמוד מתאימה למסגרת הכרונולוגית שבסקירתו של רב שרירא גאון, ואין להניח שרב שרירא כינה בשם 'מלכים' רק אותם שנתכנו כך בתלמוד עצמו. לפניו היו, כדבריו, רשימות וספרי-זכרונות של הישיבות, ובנקודה זו שבדקנו, רשימות אלה אכן מתאשרות מן הספרות התלמודית.

¹²⁵ על המספר י"ג, ראה: זוסמן, דיסרטציה, עמ' 62 הע' 77.

¹²⁶ הגורמים לשוני שבין הסמכויות והדגשים שבישיבות ארץ ישראל לאלו שבבבל, וכן הגורמים להתפתחות החדשה שבבבל אינם נושא מחקרנו זה. כוונתי לדון בכך במקום אחר.